SEX
INDVERSK
HEIMSPEKIKERFI

GUNNAR DAL

SEX INDVERSK HEIMSPEKIKERFI

ÚR SÖGU HEIMSPEKINNAR

SJÖTTA BÓK

Reykjavík 1962
PRENTSMIÐJA JÓNS HELGASONAR

GUNNAR DAL:

Vera, ljóð, 1949
Sfinxinn og hamingjan, ljóð, 1953
Rödd Indlands, 1953
Þeir spáðu í stjörnurnar, 1954
Sfinxinn og hamingjan, 2. útg., 1954
Sókrates, 1957
Spámaðurinn (þýdd ljóð), 1958
Októberljóð, 1959

Saga heimspekinnar:
Leitin að Aditi, 1961
Tveir heimar, 1961
Líf og dauði, 1961
Hinn hvíti Lótus, 1962
Yoga Sútra Patanjalis, 1962
Sex indversk heimspekikerfi, 1962

EFNISYFIRLIT:

Sex indversk heimspekikerfi 9

Nyaya-heimspekin 11

Vaisesika-heimspekin 19

Samkhya-heimspekin 32

Yoga-heimspekin 43

Mimamsa-heimspekin 46

Vedanta-heimspekin 58

Sex indversk heimspekikerfi

„Sad darsanas", eða hin sex heimspekikerfi eru: — Nyaya (Höfundur Gotama), Vaisesika (Höfundur Kananda), Samkhya (Höfundur Kapila), Yoga (Höfundur Patanjali), Purva Mimamsa (Höfundur Jaimini) og Uttara Mimamsa eða Vedanta (Höfundur Badarayana). Þessi kerfi eru kennd við hindúa eða brahmatrú, þótt margt í þeim sé sameiginlegt allri indverskri heimspeki. Þessir heimspekiskólar mótast á hinu svonefnda „sútru tímabili" (600 f.K. til 200 e.K.), en blómaskeið þess er frá 400—200 f.K. — Hver skóli kom sér upp sinni fræðibók, er nefndist „sútra". Hinir raunverulegu höfundar þessara fræða eru óþekktir. Hver skóli var aldir að mótast, og hundruðir hugsuða hafa lagt þar hönd á plóginn. Fræðslan var í fyrstu munnleg í öllum þessum skólum. Þess vegna

eru þeir til áður en fyrstu sútrurnar eru skráðar. Þær eru safnrit, þar sem öllum niðurstöðum er safnað saman á einn stað. Sennilega hefur hvert einstakt stef grundvallarritsins átt að minna á kapítula, sem kunna átti utanað eða útskýra munnlega, og draga þessar bækur einmitt nafn sitt af því. (Sútra: — þráður sem tengir saman). Þær eru með afbrigðum stuttorðar og afmarkaðar. Síðar, er hin munnlega þekking tók að gleymast, voru skrifaðar margar skýringarbækur við hvert grundvallarrit til að gera þau skiljanlegri. — Það er hins vegar algengast að kalla þann, sem tekur saman hina fyrstu bók (sútru) hvers skóla, höfund hans. Kerfin taka breytingum er aldir líða og hafa þróazt alveg fram á þennan dag. Það var siður indverskra heimspekinga að endurrita eldri heimspeki við hæfi nýrra tíma og setja fram sínar hugmyndir í nafni annarra með orðunum: — „Þetta hef ég heyrt".

Öll heimspekikerfin viðurkenna Vedabækur, einkum kenningar hinna fornu fræðara (risis) Upanishadanna. Hið sama má raunar segja um heimspekiskóla búddismans. Samt er yogaheimspeki Patanjalis að mestu óháð Vedabókum, og Nyaya, Vaisesika og Samkhya byggjast

ekki á þeim nema að nokkru leyti. Jafnvel Púrva Mimamsa, sem mesta áherzlu leggur á óskeikulleika Vedabóka, sniðgengur kenningu þeirra um tilveru „hins hæsta anda“.

Skáld og spámenn Vedabóka verða í hinum sex heimspekikerfum að beygja sig undir klafa rökfræðingsins, og atmavidya rennur saman við anúiksiki. Það sem er sameiginlegt allri indverskri heimspeki hefur verið rætt áður (bók I-V). Í þessari bók verður einkum rætt um það, sem greinir hana sundur.

Nyaya-heimspekin

Þungamiðju Nyaya-heimspekinnar mætti kalla indverska rökfræði. Þar er gerð tilraun til að kortleggja veröld þekkingarinnar og greina rétt frá röngu. Öll önnur indversk heimspekikerfi viðurkenna höfuðatriðin í rökfræði Nyaya-heimspekinnar og nota aðferð hennar jafnvel til að gagnrýna hana sjálfa.

Deilur hinna lærðu um rétta túlkun Vedabóka og siðareglur trúarinnar leiddu smám saman til fræðigreinar, sem nefndist Tarkavidya eða vísdómur rökræðna, og þau fræði urðu aðaluppistaða Nyaya-heimspekinnar.

Orðið Nyaya merkir „hið rétta“, og það orð var því notað um réttar ályktanir og rétta þekkingu (pramanasastra).

Þessi heimspeki er sögð eldri en búddatrú. Elzta bók sem varðveitzt hefur um kenningar hennar, er Nyaya Sútra (frá 3. öld f.Kr.) eftir Gotama, og er hann því talinn höfundur þessa heimspekiskóla. Nyaya Sútra skiptist í fimm bækur. Hin fyrsta gerir grein fyrir sextán vandamálum, sem rædd eru í hinum fjórum. Í bók tvö er fjallað um eðli efans og gildar og ógildar sannanir. Í hinni þriðju er rætt um líkamann, skynjun og skynfæri, hugarstarfsemina og hugann. Hin fjórða tekur viljann til meðferðar, þjáninguna og frelsun sálarinnar. Hin síðasta ranga og rétta gagnrýni. — Merkasta skýringarritið, sem samið hefur verið um þessa bók er Nyaya-Bhasya (frá 4. öld e.Kr.) eftir Vatsyayana.

Nyaya-heimspekin hefst á þeirri staðhæfingu, að við skynjum heiminn eins og hann raunverulega er. Í þessari staðhæfingu liggur styrkur hennar, sem rökfræði við hæfi venjulegra vitsmuna, en um leið veikleiki hennar til að leysa á viðunandi hátt gátuna um samband anda og hlutveruleika. Hún er eini indverski

heimspekiskólinn, sem gerir ráð fyrir, að skilningarvit og skynsemi mannsins séu að mestu leyti fær um að leysa trúarleg og heimspekileg vandamál og þekkja hið rétta eðli veruleikans.

Maðurinn er sagður afla sér þekkingar sinnar eftir fjórum leiðum: Með pratyakasa eða skynjun og innsæi, anúmana eða ályktun, apúmana eða samanburði og sabda eða þeirri þekkingu, sem talað og ritað mál veitir.

Pratyakasa er uppspretta þekkingarinnar. Orðið er notað jafnt um skynjun, innsæi og þann skilning, sem af þessu leiðir. Pratyakasa byggist hvorki á neinum forsendum né samanburði, heldur er það bein skynjun á veruleikanum. Gotama segir, að skynjun sé sú þekking, sem „mótast við snertingu vitundarinnar við hlutinn, og óskýranleg sé með orðum". Skynjun er að dómi Gotama, að hið skynjaða mótist í sjálfið (það sem skynjar) „eins og innsigli mótast í vax".

Skynjun er sögð með tvennu móti, savikalpaka og nirvikalpaka. Hin síðari er skynjun án orða (óskilgreind skynjun). Hún er skynjun sofandi manns, skynjun óvitans og öll skynjun, sem ekki er skilgreind, mótuð og sett í orð. Hin fyrri er skilgreind og mótuð í orð. Sú skynj-

un er jafnan háð þeim orðum, sem um hana eru notuð, því að skynjun manna er lituð af fyrirfram ákveðnum hugmyndum.

Anúmana: ályktun.

Anúmana merkir upphaflega viðmiðun eins fyrirbrigðis við annað. Hún er aðferð til að vita það, sem ekki er beinlínis skynjað. Þar sem um beina skynjun er að ræða, er anúmana óþörf. Hana er ekki heldur hægt að nota um hið óþekkta. Hlutverk hennar er að fá vissu um það, sem efazt er um; — það sem menn sjá er notað til að þekkja það sem menn sjá ekki. Í indverskri rökfræði þróast anúmana í ákveðna skynsemisályktun, sem er í fimm liðum. Í Nyaya Sútru Gotama er hún skýrð þannig: Fyrsti liður anúmana er ágizkun byggð á líkum (pratijna): „Það logar eldur á fjallinu". Annar liðurinn er ástæðan fyrir þessari ágizkun, (hetu): „vegna þess að það leggur reyk upp af því" (í þessu dæmi táknar reykur hvorki ryk eða gufu). Þriðji liðurinn (údaharana) er útskýring á orsakatengslunum, og dæmi um það: — „Það er enginn reykur án elds, sbr. eldstóna". Fjórði liður (úpanaya) er heimfærsla

þriðja liðar upp á þann fyrsta: „Og það á við um þetta fjall“. Fimmti liðurinn (nigamana) er fullyrðing lokaniðurstöðunnar: — „Þess vegna logar eldur á fjallinu“.

Ýmsum heimspekingum Nyayaskólans þótti þetta óþarflega flókin rökfræði um einfalt fyrirbrigði, sem byggist raunar eingöngu á skynjun og reynslu. Heimspekingarnir Dignaga og Nagarjúna benda báðir á í ritum sínum, að óþarft sé að hafa liðina fleiri en þrjá, þar sem fimmti liður endurtekur hinn fyrsta og fjórði liður endurtekur annan lið.

Heimspekingnum Dharmakirti finnst tveir liðirnir nægja: „Það er eldur á fjallinu, vegna reyksins“. Ágizkunin (eldurinn) er fólgin í ástæðu hennar (reyknum). Reynslan hefur kennt mönnum að þetta tvennt fer jafnan saman. Niðurstaðan virðist hafa orðið sú, að tveir liðir nægðu heimspekingum, en nota bæri alla fimm í rökræðum við almenning.

Aðleiðsla. Í rökfræði Nyaya eins og í rökfræði Aristótelesar er aðleiðsla (induktion) skilgreind sem „rökfærsla frá hinu einstaka til hins almenna“. Aðleiðsla getur verið á þrjá vegu: Frá hinu einstaka til hins einstaka, frá hinu ein-

staka til ákveðins fjölda og, eins og algengast er, frá einstökum staðreyndum, sem lagðar eru fram sem rök fyrir almennu lögmáli.

Aðleiðsluályktun er aldrei fullkomin og örugg, jafnvel ekki þegar öll reynsla okkar styður hana. Hún getur aldrei byggzt nema á broti þeirra staðreynda, sem við þyrftum á að halda til að sanna að hún sé örugg, alltaf og við allar aðstæður. Fyrirbrigði sem alltaf fara saman (t. d. regn og ský) mega að vísu kallast örugg, þ. e. náttúrulögmál. En niðurstaðan um slík orsakatengsl er ekki fengin með aðleiðsluályktun, heldur með beinni reynslu: Afleiðingin (regn) er eiginleiki orsakarinnar (ský).

Aðleiðsla er þannig aldrei nema sennileg eða takmörkuð röksemdarfærsla. — Hún er byggð á beinni reynslu fyrir tilveru lögmála, eða fyrir því að ákveðnir atburðir muni gerast eða hafi gerzt.

Nyaya heimspekin ræðir þrjár aðferðir til að finna almenn lögmál: 1) Upptalning á staðreyndum, sem allar benda til hins sama, án undantekningar. 2) Innsæi. 3) Óbein sönnun (tarka).

Tarka, hin óbeina sönnun hefst á rangri fullyrðingu, en síðan er sýnt fram á, að hún fái

ekki staðizt, og að hið gagnstæða sé rétt. Dæmi: „Ef sálin væri ekki eilíf, myndi hún ekki geta uppskorið ávexti verka sinna, endurfæðzt eða náð fullkomnun. Þess vegna er hún eilíf". — Tarka er notuð, þegar renna þarf stoðum undir staðhæfingu um eitthvað, sem ekki byggist á beinni skynjun í veröld hlutveruleikans. Hún er ekki talin óyggjandi fremur en aðleiðsluályktun, sem byggist á staðreyndum hlutveruleikans. Innsæisþekking sjáandans á því hér æðsta leik í tafli.

Nyaya-heimspekin skiptir orsökum í þrjá flokka: 1) Úpadana, hin efnislega orsök hlutarins, t. d. ullin í klæðinu og leirinn í kerinu. 2) Asamavayi hin óefnislega orsök, — það form sem efnið breytist í t. d. gerð og litur klæðisins eða kersins. 3) Nimitta, hin virka orsök, vefarinn eða leirkerasmiðurinn.

Nyaya kennir að aðeins sé til ein orsök fyrir hverri afleiðingu. Ef mönnum virðist fleira koma til greina er það sagt byggjast á ónógri athugun á afleiðingunni. Flóð í á getur t. d. aðeins átt sér eina orsök. Yfirborðsleg athugun fær menn til að halda að orsakir gætu verið fleiri en ein; leysing, rigning eða að stífla hefði brostið. Nánari rannsókn leiðir í ljós, að flóð

sem orsakast af rigningu er öðruvísi, en flóð, sem orsakast af brostinni stíflu. M. ö. o. sé betur að gætt, getur afleiðingin átt sér aðeins eina orsök. Ef um margar orsakir gæti verið að ræða, fyrir einhverjum ákveðnum atburði myndi Nyaya-heimspekin missa sitt rökfræðilega gildi.

Sagt er að orsökin fari alltaf á undan afleiðingu hennar. Þetta hafa margir gagnrýnt og bent á að oft fari orsök og afleiðing saman (t. d. eldur og hiti, logi og ljós), og ekki sé hægt að segja að annað sé undanfari hins. Orsökin er þar alltaf virk og byrjar ekki á einhverjum ákveðnum tíma að skapa afleiðinguna.

Nyaya mótmælir þeirri kenningu Samkhya-heimspekinnar að „það sem ekki er til, geti aldrei orðið til". — Klæðið er ekki í þræðinum segja Nyaya-rökfræðingarnir, hin virka orsök skapar það sem ekki var til áður. Ef skoðun Samkhya-heimspekinnar væri rétt á eðli orsaka og afleiðinga, hefði hin ósýnilega prakriti aldrei getað orðið veröld hins ytri veruleika. Þessi ágreiningur byggist þó fyrst og fremst á því, að skólarnir líta á vandamálið frá mismunandi hlið. Samkhya neitar ekki breytingum

hinnar virku orsakar en leggur áherzlu á að ekkert skapist úr engu.

Hægt er einnig að afla þekkingar með samanburði (úpamana) og með bóknámi (sadba). Það er hægt með samanburði að álykta um eitthvað vegna skyldleika þess við annað sem við þekkjum.

Nyaya rökfræðin viðurkennir helgivald ritninganna, t. d. Vedabóka og telur þær opinberaða þekkingu. Slík þekking (sadba) er þó einkum talin hafa gildi fyrir guðfræðingana. Aðrir verða að beygja hugmyndir sínar undir ok staðreyndanna. Gild þekking verður að sannast með skynjun, réttri ályktun, aðleiðslu, afleiðslu eða samanburði, — og hún verður að standast dóm reynslunnar. Sú sönnun þarf ekki að vera endanleg, en hún er einstígi þeirrar þekkingar, sem byggist á mannlegri skynsemi.

Vaisesika-heimspekin

Þessi heimspekiskóli dregur nafn sitt af þeirri kenningu, að þekkingar á eðli veruleikans verði bezt aflað með því að kanna hina sér-

stöku eiginleika (visesa) hlutanna, eða þann grundvallarmismun sem greinir eitt fyrirbrigði frá öðru.

Vaisesika og Nyaya heimspekin hafa að mestu leyti runnið saman í eitt kerfi, þar sem kenningar beggja eru svipaðar eða hinar sömu. Aðalmunur þessara heimspekiskóla er sá, að Nyaya leggur aðaláherzlu á rökfræðina en Vaisesika á að kanna niðurröðun hlutanna, eðli sálnanna, og samband veraldarinnar og guðs.

Bæði Nyaya og Vaisesika boða kenninguna um tilveru óendanlega margra sálna, sem varðveita einstaklingseðli sitt um alla eilífð, — kenninguna um að veröldin sé gerð úr ótölulegum fjölda atóma, — og kenninguna um persónulegan guð. En þessi guð hefur hvorki skapað atómin né sálirnar. Hvorutveggja er óskapað, því að hið eilífa á sér ekkert upphaf. Guð Vaisesika er heimssmiðurinn, sem aðeins smíðar úr efnivið sínum, en býr efniviðinn ekki til. Og eins og smiður er annað en það sem hann smíðar, eins er guð annað en verk hans.

Vaisesika er heimspeki aðgreiningarinnar. Áhangendur þessa skóla völdu sér að leiðarljósi vísdómsorðin „sannleikurinn mun gera

yður frjálsan": — óttinn stafar af hinu óþekkta, orsök þjáningarinnar er fáfræðin. Spámenn Vaisesika töldu að leiðin frá ótta og þjáningu væri glögg sundurgreining hluta og verunda.

Könnun þeirra leiddi til þess, að þeir flokkuðu tilveruundrið í sjö padartas, — allt sem orð nær yfir eða skynjanlegt er. Hin sjö padartas eru: — dravya (grundvöllurinn, eða verundir alls níu talsins), guna (eiginleikar), karma (starf), samanya (hið almenna), visesa (hið einstaka), samavaya (ívera) og abhava (ekki-vera).

Dravya, grundvallarveruleikinn, þekkist á eiginleikum sínum. Þessir eiginleikar eru tvenns konar. Þeir sem eru almennir og finnast í öllum einstaklingum (samanya) og þeir sem eru bundnir hinu einstaka (visesa). Visesa skiptist aftur í varanlega eiginleika (guna) og tímabundna eiginleika (karma). Ívera (samavaya) er sérstök tegund innri sambanda. Abhava (ekki-veran) er ekki talin með í hinu upphaflega kerfi en er viðbót síðari tíma. Heimspekingarnir Sridhara, Udayana og Sivaditya telja hana allir með í ritum sínum. — Kananda höfundur Vaisesika heimspekinnar kennir, að þrjá fyrstu flokkana (dravya, guna og karma)

sé unnt að skynja með innsæi yogans. Hinir eru fóstur rökfræðinnar.

Kananda er talinn hafa verið uppi á 3. öld f. K. Hann gengur undir ýmsum nöfnum, Kanabhuj, Kanabaksa (sem eins og Kananda þýða orðrétt „atómætan“) og Auluka (uglan). Öll þessi nöfn hefur hann hlotið vegna atómkenningar sinnar, en skírnarnafn hans var Kasyapa. Þótt Vaisesika heimspekin sé sögð eldri en búddatrú og jainismi, er Kananda talinn höfundur hennar, vegna bókar sinnar Vaisesika Sútra, sem er elzta rit þessa skóla.

Dravya. — Vaisesika Sútra kennir að grundvöllur tilverunnar (dravya) séu níu óforgengilegar verundir: — parthivi (jörð), apas (vatn), tejas (eldur), vaya (andrúmsloft), akasa (ljósvaki), kala (tíminn), dik (rúmið), atman (sjálfið) og manas (hugurinn).

Fyrstu fjórar verundirnar eru sagðar gerðar úr paramanú. Það orð merkir hina smæstu hugsanlegu efnisögn og hefur að jafnaði verið þýtt með atóm, þótt villandi sé. Atóm er ekki hin smæsta efnisögn (paramanú), og í öðru lagi er atómkenning Vesturlanda gjörólík hugmyndum bæði Vaisesika og Demókritosar hins gríska. Þær eiga þó allar það sameiginlegt að

gera ráð fyrir að tilveran sé byggð upp úr öreindum, þótt eðli þessara öreinda sé þar mismunandi og raunar er kenningin um atómið enn að gjörbreytast með nýjum vísindum. — „Atóm“ Kananda eru sögð yfirskilvitleg, þótt þau séu grundvöllur hins skynjanlega heims. Þau eru einnig sögð margbreytileg að gerð og eðli, eins og sjá má af hinum mismunandi hlutveruleika sem þau mynda.

Fimmta verundin (dravya) er akasa, ljósvakinn, — dregið af rótinni kas sem merkir að skína eða birtast. — Akasa fyllir allt rúmið, er óhagganlegt, litlaust, lyktarlaust og bragðlaust. Ef mönnum virðist annað, þá er það vegna þess að akasa er blandað öðrum efnum. Akasa er ósamsett og án andstæðna. — Og þar sem öll skynjun byggist á andstæðum, verður akasa sjálft yfirskilvitlegt. — Hins vegar er það grundvöllur hljóðsins, og hljóðið er sá eiginleiki akasa, sem greinir það frá öllu öðru, og gerir það að sérstakri verund. Akasa er einnig sagt hafa mótað það skilingarvit, sem hljóðið nemur, heyrnina.

Akasa er ekki gert úr paramanú en það er aflið sem tengir þau saman og greinir þau sundur. Ef akasa væri úr efnisögnum þyrfti enn

aðra verund, án efnis, sem efnið birtist í. Þess vegna er akasa sjálft efnisvana, en það er tengt öllum hlutum og óendanlegt í tíma og rúmi.

Sjötta verundin *kala* (tíminn) er ástand allrar hreyfingar, og aflið sem veldur breytingum allra stundlegra hluta. Sagt er að tíminn sé sérstök verund, vegna þess að hann er óháður öllu öðru. Kala er þó ekki hið alheimslega afl, sem veldur allri hreyfingu. Vaisesika heimspekin kennir, að kala birtist jafnan í gervi breytinga og hreyfingar, en að tíminn sjálfur sé leyndardómur sem við ekki þekkjum, jafnvel þótt öll skynjun okkar sé háð honum.

Dik (rúmið) er hin sjöunda dravya. Orðið dik er dregið af rótinni dis: að benda á, sýna. Það er birting þess afls, sem raðar niður og heldur saman öllum efnislegum hlutum og markar afstöður þeirra.

Áttunda verundin er *atman* (sálin). — Kenningin um tilveru sálarinnar er byggð á þeim forsendum, að vitundin geti ekki verið eiginleiki líkamans, skilningarvitanna eða hugans: Skilningarvitin, hugurinn, tilfinningar og þekking hljóta að eiga sér annan grundvöll. Sá grundvöllur getur ekki verið neinn þeirra verunda, sem nefndar hafa verið, (jörð, vatn, eld-

ur, loft, ljósvaki, tími og rúm). Hann hlýtur að vera ný verund, sem er andlegur grundvöllur, — atman.

Eins og akasa er grundvöllur hljóðsins, eins er atman grundvöllur sjálfsvitundarinnar. Í hinu rétta eðli sínu er atman þó sagt án sjálfsvitundar, og þannig er ástand þess þegar atman hvílir í pralya (heimsnótt). Sjálfsvitundin skapast fyrst, þegar atman kemst í snertingu við aðrar verundir. Með hjálpartæki sínu, manas, skynjar atman umheiminn og eiginleika sína. Þótt Nyaya og Vaisesika séu um flest sammála hvað atman snertir, hafnar þó Vaisesika þeirri kenningu Nyaya, að atman geti skynjað eðli sitt beint, án hjálpar manas og verið í senn skynjandi og hið skynjaða.

Sálirnar eru sagðar óendanlega margar og halda alltaf sérkennum sínum bæði meðan þær eru háðar endurfæðingum og eins eftir að þær eru frelsaðar.

Níunda og síðasta verundin í heimspeki Kananda er manas, dregið af rótinni man: að hugsa. — Manas í Vaisesika heimspekinni er hugurinn í sinni víðtækustu merkingu: skynjun, skilningur og vilji. Manas er tæki sálarinnar og fylgir henni gegnum allar endurfæð-

ingar um hinar þrjár veraldir. Það eru þessvegna til jafn mörg manas og sálir þ. e. a. s. ótölulegur fjöldi: Vaisesika skilur þannig við grundvöll tilverunnar sem óteljandi visesa en finnur þeim engan sameiginlegan grunn.

Guna. — Guna (annað hinna sjö padartha) merkir í Vaisesika heimspekinni alla eiginleika hinna níu verunda (dravya).

Kananda telur upp sautján slíka eiginleika, og heimspekingurinn Prasastabada bætir síðar sjö öðrum við. Þessir eiginleikar eru:

1) Litur (rúpa) er eiginleiki jarðar, vatns og ljóss. Litirnir eru sagðir sjö talsins.

2) Smekkur eða bragð (rasa) er eiginleiki jarðar og vatns.

3) Ilman (gandha) er eiginleiki jarðar.

4) Snerting (sparsa) er eiginleiki jarðar, vatns, ljóss, og lofts.

5) Hljóðið er eiginleiki akasa.

6) Fjöldi (samkhya), 7) Stærð (parimana), 8) einstakleiki (parthaktva), 9) samsetning (samyoga) og 10) aðskilnaður (vibhaga) eru eiginleikar allra verunda.

11) Fyrir (paratva) og 12) eftir (aparatva) eru afstöður í tíma og rúmi fremur en beinir

eiginleikar. Þeim er báðum sleppt hjá nútíma Vaisesikum.

13) Sæla (sukha), 14) þjáning (duhka), 15) þrá (iccha), 16) hatur (dvesa), 17) vilji (prayatna) og 18) þekking (buddhi) eru allt eiginleikar sálarinnar.

19) Þyngd (gurutva) er eiginleiki jarðar og vatns.

20) Fljótanleiki (dravatva) er eiginleiki vatns og jarðar.

21) Viðloðan (sneha) er eiginleiki vatnsins.

22) Dharma og 23) adharma eru eiginleikar sálarinnar sem úthluta manninum forlögum, þjáningu eða hamingju, eftir breytni hans, orðum og hugsunum.

24) Samskara (hæfileikinn til að safna karmaforða) er hið ósýnilega afl orsaka og afleiðinga, sem allir hlutir eru háðir og lætur allar sálir uppskera ávextina af athöfnum fortíðar sinnar, unz endurfæðingum lýkur. Öll fyrirbrigði sem ekki verða flokkuð undir neinn hinna 23 eiginleika, skýrir Vaisesika heimspekin með samskara.

Samskara greinist í þrennt: 1) vega (hraði), aflið sem heldur hlutunum á hreyfingu. 2) bha-

vana, það sem gerir sálinni fært að muna reynslu sína. 3) stitisthapaka (sveigjanleiki) það sem gerir sálum og hlutum fært að ná aftur sínu upprunalega ástandi.

Karma. — Karma (hreyfing) er sjálfstætt afl og hvorki verund (dravya) eða eiginleiki (guna). Karma nær aðeins til fimm verunda (jarðar, vatns, lofts, elds og manas) en ekki til akasa, tíma, rúms, og atmans (sálna). — Karma er ekki dravya, vegna þess að öll hreyfing er háð verundum og karma er ekki eiginleiki því að aðeins hið varanlega er talið eiginleiki. Þannig er t. d. þyngd steinsins guna, en fall steinsins karma. Karma merkir í þessu sambandi hvorki sjálfráða athöfn eða siðferðislögmál, aðeins hreyfingu.

Samanya. — Samanya (hið almenna) og visesa (hið sérstaka) eru fjórða og fimmta padartha Vaisesika-heimspekinnar. Samanya er það sem er sameiginlegt hlutunum en visesa það sem greinir þá sundur.

Hin hæsta samanya er tilveran (sattva), sem er sameiginleg öllum hlutum. Að öðru leyti er samanya aðeins að finna í verundum, eiginleikum og hreyfingu en ekki í hinum fjórum síðasttöldu padartha.

Kananda bendir á að flokkun bæði hins almenna og hins einstaka sé mjög háð mannlegri hugarstarfsemi. Hins vegar er hann því andvígur að samanya sé aðeins nafnið tómt eins og sumir heimspekingar (einkum búddistar) á hans tíð álitu, eða að það mótaðist eingöngu af hinni innri gerð mannlegra skilningarvita (conceptualism). Samanya (hið almenna) er í hlutunum sjálfum. „Við gerum ekki hunda líka hvern öðrum, þegar okkur sýnist þeir svipaðir". Að þessu leyti er Vaisesika skyld kenningu Aristótelesar um „universalia in re" (algildið í hlutunum sjálfum). Hins vegar gera sumir heimspekingar Vaisisika ráð fyrir að samanya sé til óháð hinu einstaka eða hlutunum sem það birtist í og styðja þannig kenningu Platós um „universalia ante rem".

Vesisa. — Vaisesika heimspekin dregur nafn sitt, eins og áður er sagt, af visesa: — hinu sérstaka. Hver verund, jafnt þær sem samanstanda af atómum og hinar efnisvana, einkennast af visesa, sem greinir hana frá öllu öðru. Visesar eru sagðir óendanlega margir þar sem jafnvel hvert atóm hefur sinn visesa. — Nútíma Vaisesikar hafna þó hinni upprunalegu visesa kenningu eins og Vedanta heimspekin á

þeirri forsendu, að hlutum sem eru mismunandi í innsta eðli sínu sé ekki hægt að finna neinn sameiginlegan grundvöll.

Samavaya. — Samavaya (ívera, hið sjötta padhartha) merkir hér fyrst og fremst það sem fer saman og falið er hvað í öðru. Það merkir hjá Kananda sambandið milli verundar (dravya) og eiginleika (gúna) hennar, — eða sambandið milli heildar og hinna einstöku hluta hennar.

Samavaya er t. d. sambandið milli sálarinnar (atman) og eiginleika hennar, vilja, hamingju, þjáninga, langana, haturs og þekkingar. En það merkir hins vegar ekki sambandið milli þessara eiginleika innbyrðis.

Abhava. — Abhava (ekki-veran) var hugtak, sem ekki hafði neina merkingu að dómi Kananda, og ekki talið með sem sérstakt padharta. Lærisveinar hans bættu því hins vegar við af rökfræðilegum ástæðum. Án þess, sögðu þeir, yrðu allir hlutir eilífir. Vedanta heimspekin hafnar kenningunni um Abhava eins og hún er sett fram í Vaisesika heimspekinni, þ. e. tilveruleysi fyrirbæris, áður en það birtist og eftir að það er liðið undir lok, en talar hins vegar um „asat“ (ekki-vera), sem Vedanta segir að

sé óvirkt ástand hins alheimslega grundvallar, eða andi hins óborna.

Guð. — Í Vaisesika Sútru Kananda er samskara eða adrsta aflið sem stjórnar tilverunni, sálum og efni, sem aldrei var skapað. Heimspekingurinn Samkara, einn af höfundum Vedanta bendir á í gagnrýni sinni á Vaisesika, að þessi heimspeki útiloki guðshugmyndina. Heimspekingum Vaisesika þótti er stundir liðu ekki stætt á að kenna, að vitundarlaus atóm gætu skapað hina margbreytilegu dýrð veraldarinnar, eða að hin fullkomna niðurröðun allra hluta hefði gerzt af tilviljun og af sjálfu sér. Sálirnar að sögn Vaisesika-heimspekinnar eru ekki vitsmunaverur í pralya (heimsnótt) og geta því ekki stjórnað hreyfingu atómanna á morgni heimsdagsins. Hvorki atóm eða sálir gátu því verið hinir alheimslegu vitsmunir að baki heimssamræmisins.

Guð Vaisesika heimspekinnar er eins og fyrr segir ekki skapari heimsins, hvorki efnis né sálna, en (eftir kenningum síðari tíma Vaisesika) setur hann framvinduna af stað í byrjun heimsdagsins og stjórnar veröldinni.

En þrátt fyrir þessa viðbót við hina upphaflegu kenningu, er erfitt að finna nokkurn einn

þráð, sem tengir saman hinar mörgu verundir, sálir, atóm og padartha Vaisesika heimspekinnar. Hennar hlutverk er sundurgreiningin. Sameiningin er hins vegar verkefni Samkhya og þó einkum Vedanta heimspekinnar.

Samkhya-heimspekin

Það, sem greinir Samkhya heimspekina einkum frá kenningu Upanishada, er sú skoðun, að ekki sé til nein alheimssál, sem allar sálir séu komnar frá og hverfi til. Samkhya heimspekin kennir, að sálirnar séu óendanlega margar og sjálfstæðar um alla eilífð, séu óskapaðar, hafi aldrei byrjað að vera til og líði aldrei undir lok. Þessar eilífu sálir nefnast sanskrítarorðinu púrúsa, og þar sem það er raunar allt annað hugtak en orðið sál í grískri og vestrænni heimspeki verður orðið ekki þýtt réttilega.

Önnur höfuðkenning Samkhya heimspekinnar er kenningin um prakriti. Eins og púrúsa er ranglega þýtt með orðinu sál, eins er prakriti ranglega þýtt með orðinu efni. Prakriti er grundvöllur allrar tilverunnar, (nema hinna mörgu púrúsa), ekki aðeins alls efnis heldur

allra eiginleika, hvata og tilfinninga, og einnig allra vitsmuna, sem ekki eru hreinn andi (púrúsa).

Þriðja höfuðkenning Samkhya er um tilveru og eðli hinna þriggja gúna.

Upphaf þessarar heimspeki er rakið til heimspekingsins *Kapila.* Talið er að Kapila hafi verið uppi á 7. öld f.K. Sjálfur hefur Kapila ekki skráð nein heimspekirit, og allt sem um hann er vitað eru helgisagnir. Í ýmsum heimildum er hann sagður sonur Brahma. Í Bhagavat — Gita er hann kallaður spámaður guðsins Visnú, og enn aðrir segja hann guðinn Agni í mannslíki.

Aðrir þekktustu spámenn Samkhya heimspekinnar eru Asúri, sagður uppi um 600 f.K. Pancasikha (uppi á 1. öld e.K.) og Isvarakrisna frá 3. öld e.K. — Pancasikha er sagður höfundur kenningarinnar um hina þrjá gúna, en Isvarakrisna er höfundur elzta heimspekirits, sem varðveitzt hefur um Samkhya heimspekina. Ritið nefnist Samkhya Karika og er talið vera byggt á eldri heimspekiritum, sem nú eru glötuð.

Orsök og afleiðing. — Samkhya heimspekin heldur því fram, að bæði púrúsa og prakriti séu

eilíf. Þróun er því aðeins birting þess, sem alltaf hefur verið til, líkt og duldir eiginleikar trésins í frækorninu. Það sem ekki er til getur aldrei orðið. Afleiðing er falin í orsökinni. Og það sem af orsökinni leiðir er sama eðlis og orsökin sjálf. Þráður (orsök) er úr sama efni og klæðið (afleiðingin), sem úr honum er ofið. Sólargeislinn, þráðurinn, sem lífvefur jarðar er ofinn úr, er úr sama efni og sköpun hans á jörðinni. — Ef afleiðingin væri ekki þegar fyrir hendi í orsökinni, gæti hvað sem er sprottið af hverju sem er. En reynslan kennir okkur að það er ekki í samræmi við veruleikann.

Á sama hátt og allt, sem skapast, er aðeins birting, eins er eyðing aðeins afturhvarf hins skapaða og fullþroskaða til hinnar upphaflegu orsakar. Alger eyðing er því alveg jafnóhugsandi og alger sköpun. — Fortíð og framtíð lifa í hinu eilífa núi, — og þar er hið horfna og ókomna skynjað af hærri vitsmunum.

Prakriti. — Prakriti er ekki eingöngu efnisgrundvöllur tilverunnar. Úr prakriti vex jafnt hlutveruleikinn og sú vitund, sem skynjar hann. Auk þess eru hinir þrír gúnar eðli prakriti og alls sem frá því kemur og til þess hverfur.

Prakriti er óskapað og án upphafs og líður ekki undir lok. Prakriti á sér enga orsök en er sjálft orsök veraldarinnar. Í samræmi við kenningu Samkhya — heimspekinnar um orsök og afleiðingu er veröldin sögð sama eðlis og prakriti. Og samkvæmt henni er allt, sem birzt getur í veröldinni, til í prakriti. Sá veruleiki, sem fólginn er í afleiðingunni er venjulega ekki nema brot þess veruleika sem dulinn er í orsökinni, hann getur í hæsta lagi orðið jafnmikill en aldrei meiri. Prakriti eyðist aldrei því að allt hverfur til þess aftur.

Prakriti gengur undir ýmsum nöfnum í indverskri heimspeki. Það er kallað brahma, eða það sem vex. Það er kallað maya, eða veröld hins afmarkaða og sundurgreinda. Og loks er það nefnt pradhana, eða orsök allra hluta og allra efnislegra og andlegra breytinga.

Hinir þrír gúnar. — Samkhya — heimspekin kennir að hinir þrír gúnar séu eðli prakriti og um leið allrar tilverunnar. Þeir eru sattva, rajas og tamas. Prakriti er í eðli sínu án meðvitundar. En sattva eðli prakriti er fræ vitundarinnar. Birting einhvers til hinnar ytri tilveru er sattva (sat: veruleiki). Baráttan við að hverfa frá prakriti og birtast í hinni ytri til-

veru er rajas. — Tamas er það sem sigrast verður á í þessari baráttu.

Hinir þrír gúnar fylgjast alltaf að í öllum hlutum og verum, þótt aðeins einn sé þar ríkjandi hverju sinni.

Í einstaklingum birtist tamas sem sljóleiki og formyrkvun, rajas sem ástríður, hvatir og barátta. Sattva birtist sem góðleiki, æðri máttur og hamingja.

Í steina- og jurtaríkinu er tamas eðlið ríkjandi. Með dýrum og mönnum ríkir einkum rajas eðlið. Með guðum og æðri verum er sattva eðlið allsráðandi.

Fullyrt er, að sattva sé þó ekki til án tamas, þótt það kunni að vera dulið. Og þar, sem sattva og tamas er, hlýtur rajas, baráttan, einnig að leynast. Frelsi mannssálarinnar (púrúsa) er því að losna algerlega undan áhrifamætti hinna þriggja gúna og um leið úr viðjum prakriti.

Sköpun veraldarinnar. — Í prakriti geta hinir þrír gúnar náð jafnvægi (Samyavestha) og þar verður allt eitt. Meðan þetta ástand varir, ríkir heimsnótt, pralaya. Þegar jafnvægi gúnanna raskast á morgni sköpunarinnar, hefst nýr heimsdagur, sem sagður er standa í 4.320.000.

000 ár. Veröldin tekur þá að skapast úr prakriti eftir háttbundnu lögmáli og í ákveðinni röð. Þættir tilverunnar birtast einn af öðrum 23 að tölu (auk púrúsa og prakriti).

Fyrstu níu þættir þessarar sköpunar eru allir þættir ósýnilegrar tilveru. En þeir eru grundvöllur hins jarðneska veruleika. Þessir þættir tilverunnar eru:

1. Púrúsa. (Sálir)
2. Prakriti. (Grundvöllur alls hins skapaða)
3. Buddi eða Mahat. (Vitsmunir)
4. Ahamkara, sjálfsvitund.
5.-9. Hinar 5 tanmatras eru alheimslegur grundvöllur hljóðs, tilfinninga, ilms, litar og smekks.
10. Manas.
11.-15. 5 skilningarvit.
16.-20. Fimm starfstæki.
21.-25. 5 höfuðskepnur eter, loft, ljós, vatn og jörð.

Fyrsta sköpun prakriti er *mahat*, („hinn mikli") eða búddhi. Búddhi er hinn alheimslegi grundvöllur skynjunar, skilnings og hugarstarfsemi. Það skynjar og dæmir veröldina.

Það er í manninum aðsetursstaður hamingju og þjáninga og það er hin virka vitund hans, sem stendur mitt á milli skilningarvitanna og hugans annars vegar og púrúsa, hins þögla áhorfanda hins vegar. Púrúsa skynjar veröldina gegnum búddhi. Búddhi (innsæishugurinn) er æðsti eiginleiki prakriti, upplýstur af púrúsa. Í búddhi geymist einnig karmaforði mannsins og dulvitað minni.

Búddhi, eins og allt annað í tilverunni, skyjar aðeins niður en ekki upp. Það getur því greint á milli sín og prakriti, en ekki milli sín og púrúsa.

Eftir búddhi eða mahat skapast ahamkara. Mahat er grundvöllur meðvitundar, en ahamkara sjálfsvitundar. Höfuðeinkenni ahamkara, sem skapar allar hinar margvíslegu einstaklingsvitundir, er abhimana, — eða ástin á sjálfum sér.

Úr tama — eðli ahamkara skapast (með tilstyrk rajas) hin fimm tanmatras. Þær eru ósýnilegar hliðstæður höfuðskepnanna og samstilltar hinum fimm skilningarvitum. Fyrst skapast hin innri veröld hljóðsins. (Talað er t. d. um tvenns konar loft, akasa. Hið fyrra er karanakasa, loft án efnis, sem fer í gegnum allt.

Hið síðara karyakasa, eða loft úr efni). Eftir hina innri veröld hljóðsins skapast grundvöllur tilfinninga (snertingar), ilmans, sjónar og smekks. Þetta eru hin fimm tanmatras. Þau eru grundvöllur jarðnesks veruleika (jafnt hlutveruleikans og þess sem hann er skynjaður með) en sjálf óskynjanleg venjulegum mönnum.

Þessir níu þættir framvindunnar, sem hér hafa verið nefndir, heyra til óskynjanlegri tilveru. Hinn tíundi, manas, (muni) er hinn fyrsti sem við höfum reynslu fyrir. Manas, hugurinn, er milliliður milli skilningarvitanna og búddhi, á sama hátt og búddhi er milliliður milli hugans og púrúsa. — Manas, eins og skilningarvitin fimm og hin fimm starfstæki, er skapaður úr sattva-eðli ahamkara. Hvorki hugurinn né búddhi er gætt eilífðareðli. Þeir eru báðir aðeins tæki púrúsa (sjálfsins), sem er hin eina eilífa vitund mannsins.

Skilningarvitin fimm eru sögð sköpuð af viljanum til að skynja hin fimm tanmatras. Samkhya-heimspekin kennir að úr ahamkara skapist samtímis skilningarvitin og sá hlutveruleiki, sem svarar til þeirra. Hvorutveggja er skapað úr hinu sama. Sattva-eðli ahamkara verður að

skilningarvitum, en tamas-eðli ahamkara ummyndast í hlutveruleika. Þetta er lausn Kapila á vandamáli Kants um „das Ding an sich“ og „das Ding an mich“.

Skilningarvitin eru stundum nefnd dyr, og manas (hugurinn) er dyravörðurinn, sem stjórnar hvernig valið er úr þeim skynjunum sem inn um þessar dyr koma.

Viljinn sendir einnig boð sín gegnum manas til starfstækja mannsins. — Samkhya-heimspekin tilnefnir fimm slík starfstæki: Málfærin, hendur, fætur, meltingarfæri og æxlunarfæri.

Höfuðskepnurnar fimm, eter, loft, ljós, vatn og jörð skapast úr tamas-eðli hinna fimm tanmatras með tilstyrk rajas. Það er sagt að gerist á þann hátt að úr tanmatras myndist efnisatóm, sem síðan tengjast saman í margbreytileg efnasambönd og mynda hina ytri veröld, hinn efnislega alheim. — Þessi efnisheimur er þó ekki ný tilvera, því að allir eiginleikar hans eru um eilífð til í prakriti.

Þegar kvöldar að, hverfur öll þessi sköpun, hinir tuttugu og þrír þættir tilverunnar, í öfugri röð aftur til prakriti — og heimsnótt hefst að nýju.

Púrúsa. — Öll hin mikla leiksýning veraldarinnar er sögð sett á svið vegna púrúsa, sem er raunar hin eina vitund, þar sem prakriti er án vitundar, sé það ekki upplýst af púrúsa. Púrúsa er hin fyrsta orsök veraldarinnar, vegna þess að það er hún sem á morgni heimsdagsins raskar jafnvægi hinna þriggja gúna, en það verður aftur til að hrinda af stað framvindunni. Prakriti er blind en púrúsa verður forsjón þess.

Sálirnar (púrúsa) eru óendanlega margar. Þær koma ekki frá neinni alheimssál, því að þær eru að eilífu sjálfstæðar og aðgreindar hver frá annarri. Frelsi þeirra er ekki að sameinast slíkri heimssál, heldur hitt að losna úr viðjum prakriti. Ef sálirnar (púrúsa) væru ekki sjálfstæðar gæti ein ekki frelsazt án þess að allar hinar frelsuðust líka, en að dómi Samkhyaheimspekinnar er reyndin önnur. Sagt er að það sé sál í öllu sem lifir. Þessar sálir eru eins en virðast mismunandi vegna hinna mismunandi gerva sem þær íklæðast.

Hvert er þá eðli púrúsa? — Hún er ekki líkaminn eða afleiðing efnisins (prakriti). Hún er ekki skilningarvitin, þar sem þau eru aðeins tæki vitundarinnar. Hún er ekki hugurinn

(manas) eða innsæishugurinn því að þeir eru báðir skilningarvitum og eru í sjálfu sér án vitundar. Púrúsa er hreinn andi, óháður tíma, rúmi og breytingum. Púrúsa er þekkjandinn, allt hið þekkta er prakriti. Meðan sálirnar (púrúsa) eru í viðjum efnisins og bundnar örlögum hinna þriggja heima smíðar prakriti þeim gervi frá hinu lægsta til hins hæsta og birtist þeim í margbreytilegum myndum. En frelsuðum sálum birtist prakriti í sinni upprunalegu mynd. Púrúsa hefur þó aldrei beint samband við efnisveruleikann, hamingju og þjáningar. Allt þetta birtist púrúsa gegnum búddhi. Þessi reynsla snertir púrúsa aldrei beint en endurspeglast eins og litir speglast í kristalli. Þeir heyra honum ekki til í raun og veru. Púrúsa er óumbreytanleg og í eðli sínu óháð prakriti og hinum þremur gúnum.

Kenningar Samkhya-heimspekinnar um eðli púrúsa og samband hennar og prakriti er leyndardómur, sem erfitt er að skilja, og þessar kenningar hafa sætt gagnrýni margra indverskra heimspekinga: Hvers vegna ættu hinar frjálsu og fullkomnu sálir að lenda í viðjum fáfræðinnar og hinnar blindu náttúru, prakriti, fyrst tilgangur lífsins er að losna úr þessum böndum?

Samkhya-heimspekin er þögul um þennan leyndardóm.

Vedanta-heimspekin gagnrýnir tvíhyggju Samkhya og telur óhjákvæmilegt að bæði prakriti og púrúsa eigi sér sameiginlegan grundvöll, — að öll tilveran sé af einni rót.

Yoga heimspekin

Um yoga heimspeki Patanjalis hefur áður verið rætt (bók V). — Yoga er viðurkennt af öllum indverskum heimspekikerfum, jafnt þeim sem styðja búddisma og jainisma og hinum, sem kenna sig við brahmatrú og hindúisma. Það er sagt jafngamalt brahma (guði). — Í Rig-Veda er talað um hugleiðslu, sem beint var að loganum helga. Í Atharva-Veda er kennt, hvernig öðlast megi yfirnáttúrlegt vald með meinlætalifnaði. Upanishadar kenna mönnum, eins og Yoga-Sútra Patanjalis, að leita uppsprettu þekkingarinnar hið innra með sér með aðferðum hugleiðslunnar. Gautama Búdda iðkaði öll stig yoga og náði hinu æðsta samadhi. Og yoga heimspekin rann saman við kenningar búddismans og jainismans um leiðina til æðra lífs.

Í Yoga-Sútru Patanjalis er ausið af öllum þessum lindum, og auk þess af þekkingu hinna mörgu munnlegu yogaskóla, sem aldrei skráðu fræði sín. Hún sameinar þessi fræði öll í eitt kerfi og telst því fyrsta bók yoga heimspekinnar.

Fræðimenn eru ekki á eitt sáttir um aldur þessarar bókar. Prófessor Jakobí telur yogakerfið fullskapað um 300 f.K. — Prófessor Woods telur Yoga-Sútru ekki eldri en frá 4. öld e.K. og byggir þá skoðun sína á því, að heimspekingurinn Nagarjúna (frá 4. öld e.K.) nefnir ekki yogakerfið í riti sínu Karika. Þetta eru þó naumast einhlít rök, þar sem Nagarjúna nefnir yogakerfið í öðru rita sinna (Upayakausalya-Sútru), sem eitt hinna átta heimspekikerfa.

Aðrir fræðimenn telja Yoga-Sútru Patanjalis frá 2. öld f.K. og byggja það á umsögn Bhoja í riti hans Rajamartanda. Samkvæmt henni ætti höfundur Yoga-Sútru að vera málfræðingurinn Patanjali, sá er skrifaði hið fræga rit Mahabhasya um málfræði Panini. Um þetta verður þó ekkert fullyrt.

Yoga er byggð á grunni Samkhya heimspekinnar. Þessir tveir skólar virðast í upphafi hafa

verið einn og báðir gengið undir nafninu Samkhya. — Yoga er nefnd Sesvara Samkhya til aðgreiningar frá Nirisvara Samkhya, sem kennd er við Kapila. Í þessum nafngiftum kemur fram meginmunur þeirra. Yoga kennir að guð sé grundvöllur veraldarinnar (Sesvara: fræðsla um guð), en Samkhya Kapila hafnar honum, sem grundvelli tilverunnar, (nír-ísvara: án guðs).

Yoga-heimspekin viðurkennir ekki heldur, að hin þrjú „innri skilningarvit“ Samkhya, þ. e. búddi (skilningur), ahamkara (sjálfsvitund) og manas (hugur), séu aðgreindir þættir vitundarinnar. Þeir eru í Yoga-Sútru einu nafni nefndir chitta; — hugurinn í sinni víðtækustu merkingu.

Kenning Samkhya um þróun prakriti er tekin upp í yoga heimspekina með smávægilegum breytingum. Hins vegar lítur yoga heimspekin ekki á prakriti sem hinn eina grundvöll tilverunnar, eins og Samkhya gerir. Yoga kennir að þessi grundvöllur sé bæði guð og prakriti. Prakriti er hin blinda náttúra, en guð er aflið sem samræmir þróun prakriti tilgangi andans. Tilgangur sálarinnar er bæði í yoga- og Samkhya-heimspekinni að losna úr viðjum prakriti.

En yoga kennir, að hin frjálsa sál sjái guð og fyllist anda hans. Þetta er eðli samadhi.

Samkvæmt yoga heimspekinni er einstaklingurinn ekki jafn háður prakriti og Samkhya kennir, og getur með hjálp Isvara (guðs) losnað undan valdi þess.

Þá leggur yoga meiri áherzlu á starfið en Samkhya gerir. Hið síðarnefnda er fyrst og fremst heimspekikenningar, yoga er hins vegar aðferð til að breyta þessari heimspeki í starf, og kenna mönnum hvernig hægt er með réttu líferni, trú og hugleiðslu að skynja hið yfirskilvitlega, og láta það þannig breytast í raunverulega tilveru.

Mimamsa heimspekin

Með Gautama Búdda hófst fyrir 2500 árum fyrsta byltingin gegn andlegum yfirráðum brahmanna og helgivaldi prestanna. Fórnfæringar voru forboðnar en í þeirra stað boðuð kenning um friðhelgi lífsins. Veraldleg afkoma brahmaprestanna versnaði stórum, og áhrif þeirra og völd minnkuðu að sama skapi. Í stað trúarinnar á forréttindi brahmana kom kenningin um, að allir menn væru jafnir, nema af sínum eigin verkum. Enginn taldist lengur helg-

ur maður vegna ættar sinnar, og strangar kröfur um siðferði og andlegar iðkanir voru gerðar til þeirra sem töldust verðir hins gula klæðis.

Búddatrúin fór sigurför um allt Indland fyrstu aldirnar, en hin forna yfirráða- og forréttindastétt fór er stundir liðu að endurskipuleggja fræði sín og smíða sér ný vopn í baráttu fyrir endurreisn brahmatrúarinnar.

Eitt öflugasta vopnið í þessari sókn var heimspekiskólinn Púrva Mimamsa („hin fyrri rannsókn“). Hlutverk hans var að safna saman dreifðum fyrirmælum og útskýringum á gömlum helgisiðum og fórnarathöfnum, sem ýmist var að finna í munnmælum sem geymzt höfðu í minni manna eða í bramönum (einum hluta Vedabóka). Þetta efni var endurskapað í nýtt kerfi og við það bætt heimspekikenningum og útskýringum, sem nota mátti ýmist til réttlætingar helgivaldi prestanna eða til að mæta árásum annarra heimspekiskóla. Brahma trúin sigraði og áhrif Mimamsa urðu meiri en nokkurs annars indversks heimspekikerfis. — Um aldaraðir og fram yfir miðja 20. öld hefur forskrift Mimamsa mótað ekki aðeins helgi- og trúarathafnir hindúa heldur einnig lög þeirra

og breytni, og staðið þeim fyrir andlegum og veraldlegum framförum, eins og öll andleg yfirdrottnun hefur fyrr og síðar gert.

Mimamsa boðaði í fyrstu trú á marga guði. En vegna gagnrýni annarra heimspekikerfa var guðstrú síðar smeygt inn í kerfið, þótt hún sé í eðli sínu andstæð hinni upphaflegu kenningu.

Þótt tilgangur Mimamsa sé augljóslega af veraldlegum toga spunnin, fer samt ekki hjá því, að ýmsir heimspekingar skólans hafa stjórnazt af andlegri sjónarmiðum og verið einlægir þátttakendur hinnar miklu leitar mannsins að skilningi á veröldinni og sjálfum sér.

Það sem gefur Mimamsa sjálfstætt heimspekilegt gildi, er kenning hennar um dharma eða apurva, sem er uppistaðan í karma heimspekinni.

Upphafsmaður Purva Mimamsa er talinn Jaimini, höfundur Mimamsa-Sútru, fyrstu bókar þessa heimspeki skóla. Aldur bókarinnar er óviss, en hún getur ekki verið eldri en í hæsta lagi frá 4. öld f.Kr. þar sem hún er sannanlega yngri en Nyaya-Sútra og Yoga-Sútra Patanjalis. Líklegt er að hún sé töluvert yngri en frá 4. öld. — Mimamsa-Sútra er í tólf köflum, en aðeins hinn fyrsti fjallar um heimspekileg vanda-

mál. Hinir ellefu fjalla einkum um réttar fórnarathafnir og tilgang þeirra.

Heimspekingurinn Sabara, sem uppi var á 1. öld f.K. skrifaði skýringarrit við sútru Jaiminis, er hann nefnir Bhasya („umsögn“). Þessi bók Sabara er talin merkasta heimildarritið um heimspeki Mimamsa skólans.

Þriðji þekktasti heimspekingur þessa skóla er Kúmarila, uppi á 7. öld e.K. — Kúmarila er talinn gáfaðasti baráttumaður Mimamsa heimspekinnar. Hann á svör við öllum efasemdum um að hver einasta setning Vedabóka sé óskeikull og eilífur sannleikur. Kúmarila er sagður hafa verið brahmani frá Behar og snúizt frá búddatrú til brahmatrúar. Sagan segir, að hann hafi að lokum viljað brenna sig lifandi fyrir „hinar tvær syndir sínar“, — að tortíma fræðara sínum, sem var búddatrúar, og afneita tilveru guðs í ákefð sinni við að sanna óskeikulleika Vedabóka, og að helgiathafnir Vedanna væru eina örugga leiðin til sáluhjálpar.

Mimamsa tileinkar sér að miklu leyti rökfræði Nyaya og Vaisesika heimspekinnar, og gerir ekki heldur neina tilraun til að útskýra sambandið milli anda og hlutveruleika. En þegar um dharma er að ræða hafnar Jaimini öll-

um hinum sex þekkingarleiðum annarra indverskra heimspekikerfa, öðrum en opinberunum ritninganna. Dharma (skyldan), tilgangur hennar og afleiðingar, verður ekki þekkt með skynjun. Það verður heldur ekki sannað með samanburði, aðleiðslu- eða afleiðsluályktunum aðs á sem fórnar t. d. hundrað hrossum verði sáluhólpinn. Hér verða menn því eingöngu að treysta hinu opinberaða orði ritninganna, (sabda). Spámenn Mimamsa leggja áherzlu á, að Vedabækur séu ekki aðeins óskeikular heldur einnig eilífar: Efni þeirra geymist í pralya, og þær endurfæðast í hugum nýrra spámanna í hvert sinn, sem veröldin er sköpuð að nýju.

Til að auðvelda rannsóknina á Vedabókum, er setningum þeirra skipt í fimm flokka í Mimamsa-Sútru Jaiminis: Vidhi (skipanir eða boðorð), mantras (helgiljóð), namadheya (nöfn), nisheda (bönn) og arthavada (útskýringar).

Mimamsa heimspekin hafnar allri hughyggju og efast ekki um tilveru hlutveruleikans, sem er óháður skynjun og hugarstarfsemi. Ef hin ytri veröld, segir Kúmarila, væri fóstur skynfæranna og ekkert væri til nema hugmyndir og hugir, mundu allir dómar okkar, sem byggj-

ast á þeirri trú, að hin ytri reynsla okkar sé raunveruleg, vera markleysa, og þar með öll þekking á veröldinni. Þessi skoðun Kúmarila er óhagganleg: — „Ef hinir miklu sjáendur, sem þekkja innsta eðli veraldarinnar, komast að einhverri annarri niðurstöðu, óska ég ekki lengur eftir samfylgd þeirra“. Kumarila flokkar allt hið hugsanlega í tvo flokka; það sem er (bhava) og það sem er ekki (abava). Í fyrri flokknum eru verundir (dravya), eiginleikar (guna), hreyfing (karma) og hið almenna (samanya). Verundir Kumarila eru ellefu. Við hinar níu sem taldar eru upp í Vaisesika kerfinu bætir hann við myrkri og hljóði. Hins vegar fellir hann niður tvö padhartha Vaisesika kerfisins: hið einstaka (visesa) og íveru (samavaya).

Abhava (það sem er ekki) skiptir Kúmarila í fjóra flokka: 1) Hið ókomna 2) Hið horfna 3) Það sem aldrei er til 4) Það sem stundum er til.

Höfuðtilgangur Mimamsa er að rannsaka dharma, rétta framkvæmd hennar og afleiðingar. Fræðin um réttar helgiathafnir leiddu af sér kenninguna um skyldu mannsins, sem leiðir til fullkomnunar.

Mimamsa kennir að menn öðlist hamingju með því að framkvæma réttar fórnarathafnir og helgisiði. Með þeim sái menn frækornum, sem bera ávöxt í þessu lífi, eftir dauðann eða á næstu æviskeiðum. Hið ósýnilega afl, sem lætur menn uppskera verk sín í líki hamingju eða erfiðleika, nefnir Mimamsa apúrva. Apúrva myndast hvenær sem dharma er framkvæmd. Öll verk, sem leiða til hamingju eru dharma, allt sem leiðir til þjáninga er adharma. Þannig er starfið kjarni mannlegrar tilveru. Án þess er þekkingin hjóm og gleðin hégómi, því að án hins jákvæða starfs nær maðurinn hvorki tilgangi sínum né nýtur varanlegrar hamingju. — Nám, hugleiðsla og andlegar iðkanir hafa takmarkað gildi sé þeim ekki breytt í starf. Boðorð skyldunnar er bæði að finna í Vedabókum og í sál mannsins. Þetta tvennt er í fullu samræmi hvað við annað að sögn Mimamsa: — Vedabækur eru samvizka kynstofnsins, og vilji einstaklingsins og vísdómur kynstofnsins er eitt.

Allt starf hefur tvenns konar verkanir, — út á við og inn á við. Verkanirnar út á við birtast strax í umhverfinu. Hinar eru duldar í vitund mannsins og skapa honum forlög.

Dharma er aflið sem knýr manninn til að öðlast alla þá reynslu sem honum er nauðsynleg til að ná tilgangi sínum. Hún er aflið sem ræður endurfæðingum hans til umhverfis og aðstæðna, sem vænlegastar eru þroska hans, aðstæðna þar sem dulinn vaxtarmáttur sem ekki hefur áður getað notið sín brýzt fram í ytri athöfnum. Hún er aflið, sem sér um að maðurinn gisti alla staði, háa og lága, hreina og óhreina, unz hann hefur öðlazt alla mannlega reynslu.

Gott karma er sagt að sé orsök fróðleikslöngunar, og þekkingin hjálpar manninum til að eignast hlutdeild í andlegri tilveru.

Það leiðir af sjálfu sér að kenningin um dharma, byggist á vissunni um ódauðleika sálarinnar. Ef svo væri ekki, væri dharma kenningin markleysa. — Púrúsa, er sögð hin eilífa sál mannsins, sem háð er dharma og adharma, unz tilgangi mannlífsins er náð. — Í Bhasya, riti Sabara, er sálin sögð logi vitundarinnar, sem notar líkama, skilningarvit og huga, sem hin ytri tæki sín.

Hvorki Jaimini né Sabara ræða að vísu um endanlega lausn sálarinnar. Þeirra markmið er sáluhjálp og hamingja annars heims, en ekki

frelsi sálarinnar frá hinu lægra eðli mannsins og endurfæðingum til jarðarinnar. Það er heimspekingurinn Prabahkara (frá 7. öld e.K.) lærisveinn Kúmarila, sem kemst að þeirri niðurstöðu að frelsun sálarinnar sé í því fólgin, að allir duldir eiginleikar beri ávöxt í starfi. Líkt og fræ, sem verður tré, þannig tæmist allur vaxtarmáttur manneðlisins. Fyrst þegar öllum karmaforða mannsins er eytt, og dharma jafnt og adharma missir aðdráttarafl sitt og hverfur, snýr maðurinn aftur frá jarðneskum veruleika til andlegrar tilveru. Kúmarila kennir að frelsun sé það, að sálin ríki í sínu rétta og eilífa eðli.

Það er erfitt að átta sig á guðfræði Mimamsa. Allar guðshugmyndir virðast þar aukaatriði. Sumar kenningar hennar eru í beztu samræmi við þá niðurstöðu, að enginn guð sé í raun og veru til. Purva Mimamsa boðar að vísu stundum trú á hinn eina guð, eða marga guði, sem allir skyldu dýrkaðir með fórnfæringum. Framan af a.m.k. eru þó sjálfar helgiathafnirnar aðalatriðið, en ekki þeir guðir sem ákallaðir eru. Oft virðast spámenn Mimamsa líta á þessa guði sem táknmyndir, nauðsynlegar til að maðurinn geti framið dharma. Það afl sem helgiathöfnin

vekur hið innra með þeim sem hana framkvæma er það sem mestu máli skiptir, vegna þess að það er sú apúrva, sem skapar manninum hamingju. Því er alveg neitað að launin komi frá guðinum sem fórnað er til.

Á sama hátt og apúrva er látin gegna hlutverki guðanna, koma Vedabækur að verulegu leyti í stað hins eina guðs. Þessi „eini hæsti andi", eins og Kúmarila nefnir Vedabækur, er guð skyldunnar (dharma). Hann birtir vilja sinn og boðorð með hinu lifandi orði Vedabóka. Það væri misskilningur að skilja Kúmarila svo, að Vedabækur séu ritaðar af „hinum eina æðsta guði". Vedabækur eru samkvæmt kenningu hans eilífar, og hafa því aldrei verið skapaðar. Þær eru sjálfar sagðar eilífur guðdómur í mynd orðsins.

Jaimini, Sabara og Kúmarila eru tómlátir um tilveru hins eina guðdóms sem Vedanta segir að sé grundvöllur tilverunnar. Vedabækur, dharma og apúrva eru taldar nægja til að skýra framvindu tilverunnar, sem lýtur að eilífu lögmáli sáningar og uppskeru, sem sér um sig sjálf, án þess að henni sé stjórnað af einhverjum allsherjaranda. Slíkur andi segir Kúmarila gæti ekki fylgzt með og stjórnað apúrva, eða

forlögum hvers einstaklings. Til þess eru þeir of margir og örlagaþræðir þeirra of flóknir. Af sömu ástæðum er heldur ekki hægt að segja, að atómin hreyfist að vilja guðs. Og auk þess, segir Kúmarila, hefði fullkominn guð enga ástæðu til að skapa þessa ófullkomnu veröld!

Kenningunni um að veröldin sé sköpuð og henni eytt aftur á 4.320.000.000 ára fresti er einnig hafnað. Að vísu er allt í tilverunni háð sköpun og eyðingu, en hún sjálf er eilíf og hefst hvorki með neinum „brahmadegi“ né eyðist í upphafi „brahmanætur“.

Vegna árása annarra heimspekikerfa á guðfræði Mimamsa, hurfu heimspekingar hennar, eins og heimspekingar Vaisesika, snemma frá fyrri sjónarmiðum og aðhylltust guðstrú. — Apúrva, dharma og Vedabækur reyndust engan veginn nægilegar til að skýra hin margvíslegu undur veraldarinnar, fegurð hennar og samræmi.

Siðfræði Mimamsa heimspekinnar byggist öll á dharma: — framkvæmd þeirrar skyldu, sem leiðir til sáluhjálpar. Ef þessari skyldu er ekki hlýtt, fer maðurinn ekki aðeins á mis við hamingjuna, heldur bíða hans mótlæti og þjáningar.

Púrva Mimamsa er ekki heilsteypt heimspekikerfi, til þess eru takmarkanir þess of margar og augljósar. — Vedanta gagnrýnir Mimamsa fyrir að gera fórnarathafnir og helgisiði að kjarnanum í skyldu mannsins við lífið og sjálfan sig. Brahmönunum sem það mótuðu gleymdist að fórna sérhyggju sinni og sérréttindum, sem þó hefði verið göfugra dharma, en að fórna uxum, geitum og kornmeti. Hin auðmjúka trúarhollusta (bhakti, sradda) sem kennd er af spámönnum Upanishada hverfur í skugga innantómra helgisiða. Slíkar ytri athafnir eru ekki sama og trúarhollusta. Mimamsa lofar fylgjendum sínum sáluhjálp fyrir að taka þátt í helgiathöfnum, líkt og aflátssölubréf voru eitt sinn seld sem aðgöngumiði að himnaríki kristinna manna. Sú hætta fylgir slíkum loforðum, að menn treysti á svikin andleg verðmæti og leiti því ekki hins sanna.

Þetta hefur einnig mörgum fylgjendum Mimamsa orðið ljóst á síðustu tímum og taka nú undir þá kenningu Vedanta, að hið rétta dharma sé að maðurinn fórni hinum hæsta anda öllum verkum sínum í baráttu fyrir betri heimi og fegurra mannlífi.

Vedanta heimspekin

Sú heimspekistefna indversk, sem þekktust er á okkar dögum gengur undir nafninu Vedanta. Líkt og sagt er um Upanishada, er Vedanta kölluð lokaniðurstaða þeirrar heimspeki, sem hefst með Vedabókum. Sjálft orðið er sett saman úr *Veda* (Vedabækur) og *anta*, sem merkir endir. Þessar heimspekibókmenntir hafa einnig verið nefndar *uttara* (síðasta) *mimámsa* (rannsókn), og vísar það til hins sama og orðið Vedanta. Þó eru aðrir, sem telja, að með uttara mimansa sé átt við síðari hluta Vedabóka, sem fjalla um heimspeki í andstöðu við purva mimansa, sem merkir þá rannsókn fyrri hluta vedabóka, er fjalla einkum um trúarsiði.

Höfundur þessarar heimspeki er sagður Badarayana. Stefna þessi er talin eldri búddisma eða frá 7. öld fyrir Krits burð. — Vedanta-Sutra eða Brahma-Sútra er elzt þessara bókmennta. Annar höfundur þessarar stefnu er Shri Sankaracharya, sem skrifaði fræga bók um Vedanta-Sútru og er af mörgum Indverjum talinn í flokki hinna mestu heimspekinga, sem uppi hafa verið.

Vedanta Sutra er saman sett af 555 sútrum, flestum stuttum, stundum aðeins tveim eða þrem orðum. Margar setningar eru þar dular og tvíræðar, og má þýða þær á marga vegu. Heimspekingar eins og Samkara, Ramanuja, Kesava, Madhva og Vallabha notuðu því texta hennar til stuðnings sínum eigin sjónarmiðum og hugmyndum og skapast þannig brátt miklar bókmenntir í sambandi við þessa bók. Hafa þær sífellt farið vaxandi og náð hámarki á okkar tímum með ritstörfum Vedantista um allan heim.

Viðfangsefni þessarar heimspeki eru tengsli mannsins, veraldarinnar og guðdómsins. Þó að forvígismenn þessarar heimspeki á síðari tímum telji hana merkasta allrar indverskrar heimspeki, víkja þeir hvergi frá hinni fornu kenningu. Viðfangsefni Vedanta er að safna saman allri indverskri heimspeki frá elztu tímum. Hver höfundur skipar þar sinn sess og engum er vísað frá borði. Hver hugsun þeirra er virt. Hver kenning rannsökuð. Engu er fleygt. Öllu er safnað líkt og gimsteinum. Ljósmagn þessara gimsteina í menningararfi aldanna er að vísu mismunandi eftir fágun þeirra eða eðli, en í þeim öllum er neisti eldsins og ljóssins.

Vedanta-heimspekin lítur þannig á alla spámenn og fræðara sem fulltrúa hins sanna lífsskilnings. Veruleikinn er einn. Sannir spámenn, sem skynja hann, hafa því raunar allir sama boðskap að flytja. Þar sem um skoðanamun virðist vera að ræða, er ekki álitið, að einn hafi algjörlega á réttu að standa og annar hafi fullkomlega rangt fyrir sér. Skoðanamunur þessara spámanna er skýrður með mismunandi þroskastigi þeirra og hvaða tegund hugleiðslu þeir hafa náð. Auk þessa er þekking, sem þeir hafa aflað sér með innsæi sínu, sett fram á breytilegan hátt af ólíkum einstaklingum líkt og tveir menn lýsa sama landslagi mismunandi vel. Umhverfi hefur einnig áhrif á þessa framsetningu og síðast, en ekki sízt, ný túlkun við hæfi nýrra tíma.

Vedanta-heimspekin kennir, að með því að leita gegnum þennan sjóð stórra og göfugra hugsjóna geti menn öðlazt þekkingu jafnvel á einni mannsævi, sem leiðir til skilnings, skilnings, sem gerir þá frjálsa. Lokatakmarkið er sjálfsþekking og frelsi sálarinnar.

Eins og kunnáttumaður, sem virðir fyrir sér gimstein ófágaðan og með daufu skini, neitar því ekki, að steinninn sé sannur, eru hinir

minni spámenn í heimi andans, sem sjá aðeins takmarkað svið veruleikans, sagðir sannir, og niðurstöður þeirra eru engan veginn vanmetnar. Þegar kunnáttumaðurinn hefur slípað gimstein sinn, er gimsteinninn hinn sami í eðli sínu en ljósmagn hans meira. — Niðurstöður indversks heimspekings, s em ekki hefur náð hinum æðri stigum innsæisins, eru ekki sagðar rangar. En þær eru ekki heldur sagðar endanlegar niðurstöður. Þær eru spor í áttina, en ekki hið síðasta orð.

Vedanta-heimspekin leitar að lokaniðurstöðum hinnar miklu leitar að hinu síðasta orði í bók lífsskilningsins. — Og hið síðasta orð er að þeirra áliti brahman. — Og brahman var nefndur ÞAÐ. Brahman eða ÞAÐ er allt, sem er,a llt sem verður og allt sem var. Þeir nefndu ÞAÐ hið eina, hinn innri veruleika tilverunnar sem flýtur um farveg villunnar, hið eilífa án upphafs og endis. Utan þess var ekkert.

Þennan óræða guðdóm, segja Vedantistar, er að sjálfsögðu ekki hægt að þekkja með rökfræði, stærðfræði eða skynsemi. Skynsemin nær ekki til guðs fremur en hendi manns nær til stjarnanna. Hún getur aldrei útrýmt efa. Þegar um hið yfirskilvitlega er að ræða og hin

dýpri rök lífs okkar, er skynsemin haldlaus. Innsæið eitt og bein innri reynsla getur veitt okkur fulla vissu. Þeim, sem hafa enga slíka innri reynslu, reynir Vedanta-heimspekin að gefa rökfræðilega skýringu, þó að hún, eins og áður er sagt, geti aldrei veitt mönnum fulla vissu. — Þeir benda á, að bak við öll störf manna standi vitsmunir. Hús verður ekki til af sjálfu sér. Það þarf að byggja það. Hin vinnandi hönd virðist reisa þetta hús og gera það þannig úr garði, að það fullnægi ákveðnum þörfum manna. En hin vinnandi hönd er í sjálfu sér aðeins blint afl, sem aldrei gæti reist hús. Þess vegna er það ekki höndin ein, sem verkið vinnur, heldur þeir vitsmunir, sem afli hennar stjórna. — Aðeins vegna þessara vitsmuna að baki hins annars blinda afls handarinnar getur hús orðið til — hús í samræmi við ákveðnar þarfir. Það er ekki hægt að aka bifreið árekstralaust um fjölfarið stræti án þess að vitsmunir standi að baki handarinnar, sem um stýrið heldur. En ef nú einfaldir hlutir eins og að byggja hús eða aka bifreið um götu geta ekki gerzt án þess að vitsmunir standi að baki þeim, er þá ekki næsta barnalegt, spyrja Vedantistar, að halda, að hægt sé að byggja óend-

anlega margbrotnari hluti eins og himintungl, mannslíkama eða blóm án allra vitsmuna eða anda? Vissulega hljóta vitsmunir óendanlega hærri mannlegu viti að standa að baki hins fullkomna og dularfulla samræmis allra hluta. — Þorir nokkur, sem heldur sig þurfa vitsmuni til að skrifa litla bók, að festa á pappír, að engir vitsmunir þurfi að standa að baki hins fullkomna samræmis náttúrulögmálanna og veraldarinnar í heild? Vedanta-heimspekin kennir, að allri tilverunni sé viðhaldið og stjórnað af vitsmunum, sem menn vegna smæðar sinnar að vísu þekkja ekki en séu þó jafnvel kjarni þeirra sjálfra. Þessa vitsmuni kalla trúarbrögðin guð en Vedanta-heimspekin kallar þá aðeins ÞAÐ.

Að skynja þennan guðdóm í sjálfum sér er takmark Vedanta. Þetta kalla þeir hina sönnu þekkingu. — En andinn, sem geymir hin æðstu sannindi er falinn í lokuðum og innsigluðum umbúðum. Vesturlönd tala um líkama og sál. Umbúðir sálarinnar er líkaminn. Vedanta-heimspekin talar um fimm slík gervi utan um atman, hinn innsta anda mannsins.

En áður en þessi gervi eru rakin sundur er rétt að athuga kenningar Vedanta um mann-

inn annars vegar og veröldina hins vegar. Þetta er nauðsynlegt vegna þess að það sem hér er kallað hin fimm gervi atman, er ekki bundið við manninn einan heldur alla tilveruna í heild. Maðurinn er hliðstæða alheimsins.

Atman, hinn innsti andi mannsins er hliðstæða brahman, guðdómsins, og gervin fimm sem myndast um þennan kjarna í þróun mannsins eru nákvæm hliðstæða heimsþróunarinnar.

Tilveran eða hin ytri veröld er að vísu eilíf, en hún er einnig eilífum breytingum háð. Hún andar. Þessi andardráttur hennar birtist alls staðar sem fæðing, vöxtur, hnignun og dauði, sem vor, sumar, haust og vetur, sem morgunn, dagur, kvöld og nótt. Þennan sama andardrátt, segir Vedanta-heimspekin, er að finna í fæðingu, þróun, hnignun og dauða hinnar ytri veraldar. Þar skiptist á starf og hvíld, dagur og nótt. Útöndun hins eilífa, er nefndur dagur — heimsdagur. Innöndun hins eilífa er á sama hátt nefnd heimsnótt. — Þá hvílist tilveran. Um heimsnóttina hvílast sálirnar (purusur) í hinu eilífa, því þær eru hluti þess. Efnið og allir eiginleikar þess og form hvílast í prakriti. Þangað rekur öll heimsþróunin rætur sínar. Um heimsnóttina er aðeins þetta tvennt —

sem þó er talið eitt þar sem prakriti er aðeins feldur purusa. — Purusa og prakriti hvíla bæði í brahman.

En þessi hvíld er ekki sama og dauði heldur líkt og svefn. Þegar maður sefur hættir hvorki starfsemi líkama hans né vitundarinnar. Við þurfum þess vegna ekki að spyrja í þessu sambandi, hver sé hin fyrsta orsök heimsdagsins, hvað setji allt á hreyfingu. — Hin fyrsta orsök er ekki til. Tilveran byrjar aldrei að vera til. Hún er eilíf. Það getur ekkert valdið hreyfingu, nema hreyfingin sjálf. Hreyfingin á sér ekkert upphaf. Hún er eilíf.

Líkt og líkamsstarfsemi og vitund sofandi manns vekur hann, þegar hann hefur hvílzt nægilega, eins vaknar tilveran „af sjálfu sér" í upphafi hvers heimsdags. Kapila, höfundur Sankhya-heimspekinnar, sem Vedanta byggist að verulegu leyti á, kennir, að veröldin rumski og vakni af dvala sínum eftir heimsnóttina á þann hátt, að sálirnar dragast að prakriti hinni vaknandi veröld líkt og segull dregst að stáli.

Þetta aðdráttarafl stálsins á segulinn og segulsins á stálið er gagnkvæmt. Sálirnar, *purusur*, dragast að hinni vaknandi veröld heillaðar af

nývöktu lífi og töfrum morgunsins og hinum volduga seið, sem magnar fram nýjar langanir og nýjar kenndir, lífsnautnina, sem blundaði í vitundinni, meðan tilveran svaf, en vekur hana á ný að morgni. Sálunum var líkt við segul, veröldinni *prakriti*, var líkt við stál. Réttara væri þó að tala um óteljandi efnisagnir. Þegar sálirnar hafa dregizt að veröldinni, draga þær til sín þá eiginleika veraldarinnar, sem eru í mestu samræmi við þær, eðli þeirra og þrár, líkt og segull dregur til sín svarf.

Þessi samruni purusanna við prakriti; andans, sálnanna við veröldina er upphaf hins nýja heimsdags. Við þennan samruna myndast hinar tuttugu og fimm eðlisrætur hins mikla trés tilverunnar. Fræ þessa trés er prakriti. Ljós vorsólarinnar, sem fær þetta fræ til að skjóta frjóöngum, er purusa, andinn, sem líka er sjálf frumrót þess.

Þannig leysir andinn hin blundandi öfl veraldarinnar úr læðingi.

En prakriti hefur einnig áhrif á andann eða sálina, og hún dregur til sín eðli þess í samræmi við fortíð sína og karma-lögmálið. Þetta eðli prakriti er þrenns konar (guna), sattva-eðli eða ljóseðli, rajas-eðli eða barátta og ástríður

og tamas-eðli eða tregða og myrkur. Þetta þrenns konar eðli verður því eðli alls lífs. Hvert þessara stiga verður ráðandi er undir þroska sálarinnar komið. Til prakriti rekur þannig öll framvinda heimsins rætur sínar. En þessi þróun er ekki sköpun í sjálfu sér, heldur aðeins birting þess, sem alltaf var, en í byrjun hverrar heimsaldar er hulið í prakriti, áður en það birtist sem hin ytri tilvera.

Hin fyrsta birting prakriti á þessum morgni heimsdagsins er vitið, buddhi. Á þessu stigi sínu er það alheimslegt. Sattva-eðlið, eðli ljóssins er þar ríkjandi. Það safnar allri reynslu og geymir allar minningar og ályktar og skipuleggur. Vegna starfsemi þess skapast sjálfsvitundin, ahamkara. Fyrsta hugsunin, fæðir af sér sjálfsvitund: þetta er ég og þetta er mitt. Sálin skynjar á þessu stigi ekki lengur, að hún og allt annað er eitt. Hún byrjar að greina á milli sín annars vegar og veraldarinnar og guðdómsins hins vegar. Aðgreiningarkenndin byrjar.

Hið alheimslega ahamkara, sem er upphaf vitundarinnar um ég og mitt, fæðir af sér bæði hina ytri veröld og skynfærin, sem hana skynja. — Hin ytri veröld er fimm höfuðskepnur. Skilningarvitin eru líka fimm. Höfuðskepnurnar,

hin ytri veröld og skilningarvitin eru því fullkomnar hliðstæður, sem eiga sameiginlegan grundvöll.

Ahamkara fæðir fyrst af sér hinar fimm „tanmötrur“. Þær eru hinn alheimslegi grundvöllur skynfæranna fimm og höfuðskepnanna fimm. Í sambandi við þær birtist manas (muni eða hugur). Hlutverk hans er að velja úr skynjun skynfæranna og flytja síðan þetta úrval sitt til búddhi, skilningsins, sem síðan ályktar, skilpuleggur og dæmir. Þannig er manas nokkurs konar dyravörður við hlið skynfæranna og boðberi milli þeirra og skilningsins.

Hinar fimm tanmötrur eru hinn innri hugræni grundvöllur bæði skynfæranna fimm (sjón, heyrn, ilman, smekkur og tilfinning), sem er hin næsta birting eftir manas, sömuleiðis starffæranna fimm, sem talin eru hendur, fætur, málfæri, meltingarfæri og kynfæri, og loks höfuðskepnanna fimm, sem taldar eru jörð, vatn, eldur, loft og ljósvaki.

Þetta eru hinar tuttugu og fimm eðlisrætur tilverunnar að dómi Kapila og Vedanta. Þær eru ekki aðeins bundnar við manninn, heldur tilveruna í heild.

Áður en við rekjum sundur hin „fimm gervi“

Vedanta-heimspekinnar er rétt að reyna að gera sér grein fyrir kenningu hennar um eðlisþætti mannsins. Hvað er maðurinn að áliti Vedanta-heimspekinnar?

Á Vesturlöndum hefur þetta hugtak *maður* til skammt tíma verið miklu einfaldara en á Indlandi. Margir Vesturlandabúar, einkum á fyrri öldum, litu svo á, að maðurinn væri fyrst og fremst líkami, en hefði einnig e. t. v. sál, sem lifði eftir andlátið. Á okkar dögum eru þeir ekki ófáir, sem trúa því, að maðurinn sé ekkert nema líkaminn og hugurinn aðeins til orðinn vegna ákveðinna eiginleika og starfsemi líffæranna. Nútíma sálfræði hefur beint mönnum inn á nýjar brautir og Vesturlönd hafa uppgötvað í manninum ný rannsóknarefni. Menn tóku að tala um þriðja eðlisþátt mannsins, sem nefndur var dulvitund. Vitund manns var líkt við ísjaka, þar sem einn tíundi var ofansjávar, hitt hulið í sæ. Vedanta-heimspekin samþykkir þessar niðurstöður svo langt sem þær ná, en skoðar þær hins vegar tilraun vísinda, sem eru gömul í austri, en hafa varla slitið barnsskóm sínum í vestri.

Vestrænir sálfræðingar, segja Vedantistar, gera sér ekki grein fyrir, að hin vakandi vit-

und mannsins er ekki hinn efsti hluti hennar, heldur öllu fremur miðja hennar. Það, sem vestrænir sálfræðingar kalla undirvitund, segir Vedanta, að liggi bæði ofan og neðan dagvitundarinnar. Þeir saka vestræna sálfræði þannig um á þessu byrjunarstigi sínu að rugla saman vitund eðlishvatanna, „dýrssálinni", hinni réttu undirvitund í bókstaflegri merkingu þess orðs og hinni æðri vitund mannsins, sem er líka dulvituð, en þó ólík, og stendur hinni vakandi vitund mannsins ofar. — En lítum nú á það, sem Vedanta-heimspekin hefur að segja um eðlisþætti mannsins.

I. Fyrsti eðlisþáttur mannsins er líkaminn, *rupa*. Hér verðum við þó að kalla hann efnislíkamann til aðgreiningar frá öðrum líkömum mannsins. Hann er oft kallaður musteri andans, og honum er líkt við föt, sem maðurinn notar, meðan hann lifir í þessum heimi, en leggur frá sér í dauðanum. — En þó að líkaminn sé aðeins yzta yfirborð mannsins og hverfi honum að fullu í dauðanum, leggja þessi fræði hina mestu áherzlu á líkams- og heilsurækt. Sagt er, að manninum sé ekki nóg að þjálfa vöðva sína eingöngu. Markmiðið er að gera líkamann fullkomið tæki í sókn mannsandans fram á við til

hærri veralda og um leið sem bezt hljóðfæri fyrir fingur vitundarinnar til að leika á.

Í þessum tilgangi er brýnt fyrir mönnum, að ástunda hollar líkamsæfingar, hreinlæti og vanda mataræði sitt, svo að það veikli ekki líkamann innan frá.

Kennt er, að hver fruma líkamans sé lífvera, sem lifi sjálfstæðu lífi á vissan hátt og hafi „sál“ á ákveðnu þróunarstigi.

Þessar „sálir“ samhæfast hver annarri og mynda þjóðfélög í líkamanum, sem stjórnað er og þau skipulögð af kama rupa, sem síðar verður getið.

Hver þessara frumna eða sálna dregur til sín prönu, lífsorku, er birtist með manninum sem orka eða þróttur.

Vedanta-heimspekin kennir mönnum, sem lið í líkamsrækt sinni, að ná tökum á þessari orku og auka prönu líkamans.

Þegar efnislíkaminn deyr, missir kama rupa, sem er ein af vitundum mannsins, tök sín á þessum þjóðfélögum sálnanna. Þau leysast upp og hver sál fer sína leið til að taka þátt í uppbyggingu nýs þjóðfélags í jurta- eða dýraríkinu.

Dauði og ný fæðing fylgjast alls staðar að.

II. *Prana* nefnist annar eðlisþáttur mannsins. Prana er orkan, sem efnið skapar. Sjálf skapast hún af andanum. Prana, lífsorkan, er í öllu, því samkvæmt Vedanta er allt líf. Prana manns er ekki líkaminn, ekki heldur andinn. Hvert atóm líkamans er þó hlaðið prönu eða orku. Öll þessi prana er undir stjórn mannsandans, að nokkru leyti undir stjórn hugans og að nokkru leyti undir stjórn hinna duldu vitunda mannsins. Þegar líkaminn deyr og þjóðfélögum „frumsálnanna" er sundrað, hverfa þær burtu hver með sinn ákveðna hluta af prönu líkamans og bera hana með sér til hinna nýju heimkynna í gróðurríkjum jarðarinnar eða líkömum manna eða dýra.

Brýnt er fyrir mönnum að reyna að ná tökum á hinum miklu orkustraumum í sjálfum sér og í tilverunni í kringum þá. Þeir, sem náð hafa tökum á þessum prönum, þessum orkustraumum, geta að sögn með góðum og heilbrigðum hugsunum byggt í kringum sig virki úr prönu, sem verndar þá jafnvel í hinu sjúklegasta andrúmslofti.

Viljinn, ef hann er einbeittur, getur leitt þessa orkustrauma hvert sem er. Á þessu byggjast andlegar lækningar. Prana hins sjúka líf-

færis er leidd burt og heilbrigðri prönu úr andrúmsloftinu er beint þangað í hennar stað.

Þannig er prana skoðuð sem sérstakur eðlisþáttur, lífsorka, sem er millistig milli líkama og sálar, anda og efnis, — þó að allt þetta eigi sameiginlega rót og sé eitt frá sjónarmiði hins algilda.

III. *Linga sharira*, astrallíkaminn, er þriðji eðlisþáttur mannsins samkvæmt Vedanta-heimspekinni. Hann er ósýnilegur venjulegu fólki, en oft séður af þeim, sem skyggnir eru. Hann lítur að öllu leyti út eins og efnisslíkaminn, er aðeins úr fíngerðara efni. Bæði efnislíkaminn og astrallíkaminn hvíla í sama rúmtaki líkt og vatn og vín, sem blandað er í sama glas eða ljósgeislar og hitageislar, sem fylla sama herbergi. Astrallíkaminn hefur stundum verið nefnd fylgja, vofa eða tvífari í þjóðsögum, sem fjalla um dulræna reynslu manna. Algengast er, að menn telji sig verða vara við astrallíkama fyrst eftir andlát eigenda hans, og er hann þá af alþýðu manna nefndur „draugur“. En hægt er einnig að sögn að verða var við astrallíkama lifandi manns. Sagt er, að allir ferðist í astrallíkama sínum meira og minna án þess að muna eftir því. Dulhyggjumenn telja sig

geta „farið úr líkamanum“ að vild sinni og ferðazt þá einkum um astralheima. Á þann hátt nota þeir astrallíkamann til að komast yfir mikilvæga þekkingu um eðli lífsins og „landið handan grafarinnar“.

Astrallíkaminn er gerður fyrir astralheima og úr sama efni og þeir, á sama hátt og efnislíkaminn er gerður fyrir jörðina og úr sama efni og hún.

Þegar maður liggur á banasæng sinni, losnar astrallíkaminn úr sambandi við efnislíkamann, unz aðeins er milli þeirra mjór gráleitur þráður. Sá þráður slitnar á dauðastundinni. Eftir andlátið lifir astrallíkaminn um skeið í astralheimum. En einnig hann er dauðlegur og hið ísbláa lík hans er sögð algeng sjón á hinum lægri astralplönum, þar sem hann hverfur aftur til þeirrar náttúru, sem hann er runninn frá. — Hann eins og efnislíkaminn er aðeins skip, sem sálin siglir á til blárra stranda hins fyrirheitna lands.

IV. *Kama rupa: dýrslíkaminn: eðlishvatir.* Þessi fjórði eðlisþáttur mannsins er lægstur hinna þriggja vitunda mannsins. Hann er sameiginlegur mönnum og dýrum. Hann er jafnvel talinn teygja sig niður til kristalla steinaríkisins og upp að borgarhliðum skynseminnar í ríki

mannsins. Hann geymir reynslu aldanna frá fyrstu tímum þróunar sinnar. Hann er manninum ómissandi tæki í baráttu hans og þróun á jörðinni. Þessi eðlisþáttur kama rupa er bæði meðvitaður og dulvitaður. Sá hluti hans, sem stjórnar hinum ósjálfráðu hreyfingum líkamans eins og hreyfingum meltingarfæra, blóðrásar, andardráttar og græðslu sára og meinsemda t. d., er dulvitaður. Hann er meðvitaður, þar sem hann birtist sem hvatir og kenndir manninum til sóknar og varnar. Þessum kenndum kama rupa má ekki rugla saman við hinar æðri tilfinningar, sem að ofan koma. Kenndir Kama rupa eru hinar lægri kenndir manna. Kama rupa ljær manninum reiði, þegar hann er í hættu staddur, en getur sigrazt á hættunni með afli sínu. Reiðin eykur styrk mannsins og auðveldar honum sigur í bardaganum. Kama rupa ljær manninum ótta, þegar hann getur ekki sigrazt á hættunni með afli sínu, en á þann einn kost að forða sér undan á flótta. Óttinn örvar blóðrásina til fótanna og gerir manninn léttari og frárri á fæti. Kama rupa lætur manninn skynja sársauka til þess að hann hlífi særðum líkamshluta, sem þarf á hvíld að halda og þolir ekki viðkomu. Kama rupa vekur hjá

manninum hungur og þorsta, til þess að hann viðhaldi líkamanum með hæfilega mikilli næringu. Hann andar manninum svefn í brjóst, svo að líffærin geti hvílzt. Kama rupa magnar kynhvötina í blóði hans og gerir hana nægilega sterka til þess að hún beri rökfræði skynseminnar ofurliði, því að köld og sérgóð skynsemin án kynhvatar (kama) sér enga ástæðu til að flækja sig í neti hjúskaparlífs og taka á sig byrðar, sem uppeldi nýrra einstaklinga hefur í för með sér.

Þessari vitund, sem talin er hin lægsta vitund mannsins, skjátlast þó aldrei í leiðsögn sinni um myrkan frumskóg sérhyggjunnar, þar sem hver einstaklingur hugsar aðeins um sig.

Þegar mannkynið því tekur sín fyrstu reikulu skref upp á svið hinnar næstu vitundar, þá er hrópað óttablandið úr öllum áttum: Hverfum aftur til náttúrunnar, hinnar öruggu fóstru okkar. — En áin rennur ekki upp í móti, og förin heldur áfram.

Manas

V. Þeir eðlisþættir, sem hér að framan hafa verið taldir, eru sameiginlegir mönnum og dýr-

um. Mannssálin er stig skynseminnar og um leið stig sjálfsvitundarinnar. Dýrið, sem stjórnast nær eingöngu af kama rupa, veit. Maðurinn á stigi sjálfsvitundar og stigi skynseminnar veit, að hann veit. Hann getur skoðað vitund kama rupa með augum skynseminnar. Hann reynir jafnvel að spyrja um starfsemi hennar og komast fyrir rætur hennar, hann ályktar og hugsar á óhlutlægan hátt. Hann greinir hluti í sundur, kannar þá og raðar hlutum saman í orsakasamhengi. Mannssálin er þannig milli tveggja vitunda, kama rupa, dýrssálarinnar, að neðan og hinnar æðri vitundar að ofan. Þessar vitundir líkjast hröfnum Óðins, sem sitja jafnan á öxlum hans og hvísla hvor í sitt eyra. Þetta telja Vedantistar höfuðorsök baráttunnar í mannssálinni milli hins gamla og hins nýja, milli fortíðarinnar og þess, sem koma skal, milli hinnar æðri og lægri náttúru. Trúarbrögðin mála jafnan annan hrafninn hvítan, en hinn svartan — eða svo að tekið sé enn dýpra í árinni, þau kalla hinn svarta hrafn kama rupa freistarann, óvin sálarinnar, og rödd hinnar æðri vitundar kalla þau samvizkuna í brjósti manna, rödd guðs. Sá, sem hlýðir nær eingöngu á rödd hins svarta hrafns kama rupa,

notar aðeins skynsemina í þjónustu dýrseðlis síns og verður jafnvel þeim mun verri en dýrið sem hann er máttugri og kann fleiri ráð til að fullnægja kenndum kama rupa. Á þann hátt er „syndin“ og þjáningin sköpuð. Syndin er sjálfsögð afleiðing ungrar og vanþroskaðrar mannssálar. Þjáningin, fylgja yfirsjónanna, er eini lærimeistarinn, sem óþroskuð sál er fær um að nema lífsskilning sinn af. Þjáningin er því ekki refsing, heldur læknisaðgerð, sem græðir þær meinsemdir, sem röng breytni veldur á mannssálinni.

Enn er manssálin komin skammt á veg. Hjá sumum mönnum hefur hún enn varla yfirgefið kjöltu fóstru sinnar, kama rupa. Aðrir eru farnir að ganga og hafa jafnvel farið í fyrstu kynnisferðir sínar út úr húsi hennar. Mannssálin byrjar þá að kanna hið nýja umhverfi, hina nýju veröld. Hún byrjar að treysta á sjálfa sig og láta skynsemina ráða í vissum athöfnum, þar sem leiðsagnar fóstrunnar naut áður. Þannig vex þessi vitund smám saman, kannar heiminn og leggur hann undir sig að lokum. Í dag stöndum við á stigi skynseminnar. Vísindin hafa öðlazt öryggi og stundum yfirrlæti unglings, sem heppnast nýjar tilraunir í fyrsta sinn.

Vísindin hafa gert skynsemina að guði sínum. Þau neita að viðurkenna nokkuð annað, vegna þess að skynsemin skynjar ekkert fyrir ofan sig á sama hátt og kama rupa skynjar ekki skynsemina.

En Vedanta-heimspekin fullyrðir, að menn eigi meiri þroska fyrir höndum. Hún álítur, að á sínum tíma muni öld skynseminnar hverfa í aftureldingu hinnar æðri vitundar — jafnvel þó að milljónir ára kunni að líða áður en mannkynið í heild komist upp á það stig.

Hin æðri vitund

VI. Þessi vitund er að mestu dulvituð mannssálinni, þó að leiftrum hennar bregði oft fyrir í hugum manna og hún veki þar hugboð um æðri tilveru. Hún er andinn, sem sagt er, að komi yfir spámennina, og hún er hinn guðlegi neisti allra lista. Til hennar rekja sannir dulrænir hæfileikar rætur sínar. Hið fyrsta merki þess, að dögun þessarar vitundar sé í nánd, er andlegt hungur mannsins, þrá hans eftir betri heimi og meira ljósi. Þessi fyrsta skíma morgunsins birtist í mannssálinni sem stórar og göf-

ugar hugsjónir — hún birtist sem innri trúarleg reynsla, sem varpar trúarlærdómum fyrir borð. Hún vekur í mannssálinni hlýhug og auðmýkt, góðvild, sem nær til alls. Þetta kemur ekki frá kama rupa, sál hvatanna. Það kemur ekki heldur frá skynsemi og sjálfsvitund mannssálarinnar. Jafnvel skuggi hinnar æðri vitundar býr yfir birtu og hlýleika, sem ekki er að finna hjá hinum tveim lægri vitundum. Kama rupa ann engu nema sér og sínu. Þar er allt bundið við einstaklinginn sjálfan. Mannssálin hefur samúð með því, sem henni er skyldast eða því, sem hún skilur vegna líkrar reynslu. Samúð hinnar æðri vitundar nær til alls. Hún er sjálft andrúmsloft hennar. — Þeir, sem ná þessu vitundarstigi, bindast því órjúfandi bræðraböndum og um árekstra milli einstaklinga er þar ekki lengur að ræða.

Hin æðri vitund er sögð óendanlega hærri stigi skynseminnar. Hún er voldug eins og heimsvitundin og máttug eins og sá guð, sem hún tilheyrir.

Sá, sem leggur eyru sín við rödd þessarar æðri vitundar sinnar, hversu lágvært, sem hvísl hennar kann þó að vera, — sá, sem beinir innri sjónum sínum að ljósi hennar, hversu dauf

sem glætan er, sem smeygir sér um glufur skynseminnar, — sú mannssál opnar smám saman blöð sín fyrir ljósinu að ofan, og þessar tvær vitundir byrja að renna saman í eina.

Í þessum samruna verður hin æðri vitund ríkjandi, en hvorki skynsemin né einstaklingsvitund mannssálarinnar líður þó undir lok. Líkt og kama rupa á sínu mikilsverða hlutverki að gegna á stigi skynseminnar, eins á mannssálin mikilvægu hlutverki að gegna á stigi hinnar æðri vitundar. Skynsemin og einstaklingsvitundin verða tæki hinnar nýju vitundar, — hin yztu blöð hennar eftir að blóm hinnar æðri vitundar er sprungið út í ilman sinni og fegurð.

Atman — Andinn

VII. Hinn efsti eðlisþáttur mannsins er kallaður *atman* eða *andinn*. Hann er sál hinna þriggja sálna mannsins og birtist í allri starfsemi þeirra, en stendur þeim þó ofar. Hann er sólin í ríki ljóssins. Frá honum er allt komið. Á lægri stigum birtist hann sem prana, lífsorka, orkan birtist síðan sem efni. Hann er lífsandi allrar tilveru. Allt annað í manninum

er tæki hans. Hann er hið sanna sjálf. Hinar þrjár vitundir manna, sem taldar hafa verið, eru takmarkaðar, hann er ótakmarkanlegur. Frá honum kemur allt. Til hans hverfur allt. Hann er allt. Hann er kjarni mannssálarinnar, en mannssálin þekkir hann aðeins sem óljósan hálfgleymdan draum. En það ríki, sem skynsemin kallar staðreyndir, er honum draumur, þar sem mannssálin berst við vindmyllur og drauga, handleikur skugga og byggir skýjaborgir. Hann veit og lætur hinar þrjár vitundir halda, að þær viti. Fyrst þegar hinar þrjár vitundir mannsins hafa runnið saman við hann þannig, að ljós hans lýsi þar upp hvern kima, er takmark vedanta-heimspekinnar náð: að þekkja sjálfan sig. Þeirri sjálfsþekkingu fylgir algjör vísdómur, algjör máttur, algjör hamingja.

Þetta eru hinir sjö eðlisþættir mannsins að sögn Vedanta-heimspekinnar.

En hverfum nú aftur að hinum fimm gervum atmans eða purusu, hins innsta kjarna og síðasta leyndardóms tilverunnar.

Yzt þessara gerva utan um hinn innsta leyndardóm er anna-maya-kosha, efnisheimurinn.

Hann samsvarar rupa mannsins, líkamanum.

Vísindin kenndu til skamms tíma, að efnið ætti fastan grundvöll, atóm. Vedanta kennir, að enginn slíkur fastur grundvöllur sé fyrir hendi, þar sem hægt er að breyta anda í orku og orku í efni.

Vísindin kenna, að til séu næstum hundrað frumefni, sem efnisheiminn mynda. Vedanta segir, að til sé aðeins eitt frumefni.

Efninu skiptir vedanta í sjö stig eftir þéttleika sínum eða fínleika. Efnið á hinum efstu stigum sínum segir Vedanta, að ekki sé að finna í okkar veröld, — aðeins í æðri heimum, sem veröld og líkama anda á öðrum og hærri þróunarstigum.

Fyrir lok hvers heimsdags tekur allt efni að dragast inn í hið eina frumefni sitt, sem liggur í prakriti um heimsnóttina. Fyrst hverfur hið grófasta og þyngsta, síðast hið léttasta. Í byrjun nýs heimsdags streymir það út á ný. Þegar frumefnið hefur dregið inn í sig öll hin sjö stig efnisins, dregst efnið inn í *pränu*, orkuna, og hún hverfur til *prakriti*.

Athugull lesandi mun þegar vera búinn að sjá í þessu veikustu hlið Vedanta-heimspekinnar og spyrja næstum gremjulega: „En hver er

þá tilgangurinn, sá endanlegi absolúti tilgangur með öllum þessum eilífu hringrásum? Er rökrétt að halda, að heimsdagur og heimsnótt hafi skipzt á frá eilífð? Verður ekki annað alltaf að koma á undan hinu?" Og Vedanta-heimspekinni virðist verða fátt um greinagóð svör. — Hún bendir á, að tilgangur hverrar einstakrar heimsþróunar, sem fer fram hvern heimsdag, sé augljós og það sé manninum nóg að skilja í bráð! — En þegar rætt er um hinn absolúta tilgang þessara hringrása, segir hún, að þær séu liðir í heimsþróun, sem standi ekki aðeins langt fyrir utan skilning manna, heldur einnig þeirra, sem miklu lengra eru komnir. Og þegar út á þessar brautir er komið, viðurkenna jafnvel sumir, að skiptingarnar í heimsdag og heimsnótt jafnvel þó að þær séu taldar staðreynd í lengri tíma en mannlegir vitsmunir skynja, þurfi ekki að vera annað en bárur á sæ eilífðarinnar.

Næsta gerfið er nefnt prana-maya-kosha. Það samsvarar að sjálfsögðu til prönu annars eðlisþáttar mannsins. Prana-maya-kosha er heimsorkan. Hún veldur öllum hreyfingum, allri breytingu, og hún er aflvakinn mikli í allri starfsemi náttúrunnar. En hún er mynduð af

næsta gervi, sem tekur við inn af henni, mano-maya-kosha. Mano-maya-kosha er hin alheimslega hugarorka. Þannig er heimsorkan prana fædd af hugsanaorkunni eða eðli hugans í hinni víðtækustu merkingu. Þegar þessa er gætt, er auðskilið, að heimsprana stendur undir stjórn vitundarinnar og lýtur boðum hennar sjálfráðum og ósjálfráðum. Af þessum orsökum getur vilji og hugur náð tökum á vissum orkustraumum tilverunnar og öðlazt með þeim vald, sem aðeins ofurmennum er gefið — og verum á hærri tilverustigum.

Um margar tegundir af prönu eða orku er að ræða líkt og sagt var um efnið, en út í það skal ekki farið hér.

Mano-maya-kosha er þriðja gervið. Það er á vissan hátt hliðstætt dýrssálinni í þróun mannsins.

Mano-maya-kosha er millistig hinnar æðri og lægri tilveru. Þar tengjast saman þræðir efnis og prönu (orku) annars vegar og hinar æðri vitundir hins vegar. — Þetta er svið skynfæranna, hinna ytri og hinna innri, og manas, sem velur úr skynjuninni og flytur síðan til búddhi, skilningsins.

Bæði skynfærin, manas, hugurinn og hið

skynjaða, eiga hér upptök sín: Mano-maya-kosha vekur eins og áður er sagt öldu prana-maya-kosha, heimsorkuna, og hún vekur aftur öldu anna-maya-kosha, efnið. Þannig eiga bæði skynfærin og það, sem þau skynja (orka og efni), sameiginlega vöggu í mano-maya-kosha. Þess vegna er ekkert ósamræmi milli skynjunar og hinnar skynjuðu veraldar, eins og þó er oft haldið fram af ýmsum heimspekingum.

Þekking skapar eðli. Við verðum það, sem við vitum. — Hið fjórða gervi er nefnt vijnana-maya-kosha; slæða ofin úr skilningi. Hún samsvarar mannssálinni. Hún er hinn alheimslegi skilningur; yfirdómari skynjunarinnar, hinn mikli sjáandi. Hún er hið rökrétta samhengi tilverunnar og hið órjúfandi samræmi allra lögmála náttúrunnar.

Innsta gervið nefnir Vedanta ananda-maya-kosha, sem merkir slæðu gerða úr ananda, ljósi, gleði, fegurð. Atman, hinn innsti veruleiki, er óháður því, þó að það sé birting atmans. Ananda-maya-kosha er hliðstæða hinnar æðri vitundar mannsins.

Heimsandinn Isvara, hinn persónulegi guð sköpunarinnar, er hin fyrsta birting hins ópersónulega og óræða brahmans, hins eilífa, ná-

kvæmlega á sama hátt og ananda-maya-kosha, hin æðsta vitund (utan atmans), er hin fyrsta birting atmans, hins innsta eðlis mannsins. Á sama hátt og Ísvara geymir í sér fræ allrar sköpunar, eins hefur ananda-maya-kosha í sér aflið, sem vekur öldurnar fjórar, sem á eftir fylgja og getið hefur verið um. Eins og hinn innsti guðdómur speglast í Ísvara, eins er ananda-maya-kosha spegill sjálfsins, svo að mynd beggja er hin sama. — Atman mannsins er dropi í hinum miklu djúpum brahmans. Ananda-maya-kosha er brot af Ísvara, hinum virka guðdómi alheimsins.

Gervin fimm, sem Vedanta-heimspekin talar um, hafa verið rakin upp og Vedanta-heimspekin hefur fundið hinn innsta leyndardóm, hið síðasta orð í hinni miklu leit sinni gegnum hinn dýra fjársjóð aldanna.

Á þetta blað, sem við höfum nú í höndum, er aðeins skrifuð ein setning, aðeins þrjú stutt orð, lokaniðurstaða Vedanta-heimspekinnar. Orðin eru „*Það ert þú*". Þú ert *það*. Þú ert guðdómurinn.

Takmark lífsins er samkvæmt Vedanta að láta hinn innsta anda guðdómsins ná fullum tökum á öllum sviðum tilverunnar og gefa þeim

eiginleika sína, fulla vitund, fullkomna þekkingu og fullkomna hamingju. „Verði þinn vilji svo á jörðu sem á himnum“, getur staðið sem kjörorð þessarar baráttu, sem Vedanta-heimspekin kallar tilgang tilveru okkar. Hverjum einstaklingi er fengið sitt ákveðna pund til að ávaxta í þessari baráttu og hann er ábyrgur fyrir því.

Hlutverk Vedanta-heimspekinnar er að hjálpa mönnum bæði í sókn sinni út á við og leit sinni inn á við. Til að lyfta undir þessa þróun kennir hún mönnum að gera skyldu sína, iðka fræði sín og umgangast þá, sem færir eru um að leiðbeina leitandi sálum.

Þeim, sem vilja ná skjótum árangri, er ráðlagt að gangast undir ákveðna þjálfun, sem skipta má í fjóra flokka eða fjögur stig:

I. *Viveka:* Það er fólgið í að gera sér sem ljósasta grein fyrir mismun hins eilífa og hins stundlega, hins raunverulega og hins hverfula.

II. *Vairagya:* Að láta sér á sama standa um hið stundlega og hverfula, án þess þó að gleyma skyldum sínum við lífið, — og öðlast þannig fulla rósemi til að mæta öllum erfiðleikum lífsins. — Í þessu er einnig fólgið að vinna öll verk

sín án vonar um endurgjald þessa heims eða annars.

III. *Setsampat:* Rétt breytni, sem skiptist í sex liði:

a) Rólyndi; að ná valdi yfir huganum og draga hann á vissan hátt frá öllu veraldarvafstri, — jafnvel þó að menn taki fullan þátt í lífsbaráttunni.

b) Sjálfsstjórn.

c) Umburðarlyndi. Það er einkum í því falið að losna undan öllum trúarkreddum og leiðsögn sértrúarflokka, því að þeir leggja andlegt frelsi manna í fjötra og hindra vöxt einstaklingsins og eru honum farartálmi á braut þekkingarinnar. Þegar menn eru bundnir þessum fjötrum, leggst nótt, blindni og innri dauða yfir hugann, sem engir ytri helgisiðir geta lífgað eða lýst upp, ekki heldur trúhræsnin.

d) Trú. Skurðgoð, prestur eða kirkjusókn er talið ónauðsynlegt, en þó stundum skaðlaust og jafnvel gagnlegt á vissu stigi.

e) Hreysti og karlmennska til að þola erfiðar aðstæður og hörð náttúruskilyrði, mikla hita og kulda t. d.

f) Jafnaðargeð og lausn undan of miklum svefni, leti og hirðuleysi.

IV. *Mumuksutva:* Rétt löngun. Hún er í því fólgin að þrá hina æðstu þekkingu, fegurð, sanna hamingju og ljósið af ofan.

Þetta er frelsunarleið Vedanta-heimspekinnar, sem veitir mönnum um síðir sjálfsþekkingu. Sú þekking bindur enda á útlegð vitundar okkar, sem nú lifum aðeins á yfirborði tilverunnar.

Þrír hópar manna munu komast heim. Þeir, sem trúna hafa og stöðugir eru í hugleiðslu. Þeir, sem helga líf sitt þjónustu við guð og menn. Þeir, sem vinna verk sín trúlega.